

ING Economisch Bureau

September 2009

My Industry outlook 2010

De crisis voorbij?

Colofon

Auteur

Edse Dantuma

020 563 97 78

Branchemanager

Bert Woltheus

020 652 37 22

Opmaak en druk

Papyrus Diemen

1e druk

Inhoudsopgave

Voorwoord 4

Samenvatting 5

1 Industriële ontwikkelingen in een internationale context 7

- Vooruitzichten 2010 verbeterd 7
- Industrie zwaarst getroffen sector in 2009 7
- Orders en omzet slaan weg omhoog in 7
- Activiteit in fabrieken neemt weer toe 8
- Herstel door export gedreven 8
- Aziatische industrie loopt voorop 9
- Grondstoffen in achtbaan 9
- Margeverbetering in zicht 10
- Stilstaande machines funest voor investeringen 10
- Consumptie blijft achter 11
- 2010 brengt verbetering voor alle branches 11
- Productie langdurig onder druk 12
- Werkkapitaalkosten snel opgelopen 12
- Minder fabrieksbanen door overcapaciteit 13
- Automatisering blijft essentieel 13
- Verduurzaming zet door 13

2 Industriebranches in vogelvlucht 15

- Voedingsmiddelenindustrie 15
- Chemische industrie 17
- Kunststof- en rubberindustrie 19
- Grafische industrie 20
- Metaalproductenindustrie 21
- Machine-industrie 22
- Transportmiddelenindustrie 24
- Bouwmaterialenindustrie 27

Voorwoord

ING hecht veel belang aan het wel en wee van de Nederlandse Industrie. De Nederlandse Industrie is en blijft belangrijk voor Nederland en de Nederlandse economie. Ook om die reden brengen wij dit jaar weer een vervolg uit op de eerdere uitgebreide ING studie: "My Industry: Dutch manufacturing 2010".

In deze outlook brengen wij de vooruitzichten voor een aantal belangrijke deelbranches van de Nederlandse Industrie in beeld. Voor het tot stand komen van deze outlook hebben wij gebruik gemaakt van statistische data en verkregen input van bedrijven, organisaties en medewerkers van ING. Wij danken de betrokkenen voor hun input en wensen u veel succes in deze uitdagende tijden.

ING Sectormanagement
Bert Woltheus

ING Economisch Bureau
Edse Dantuma

Samenvatting

Met het toenemende aantal economische lichtpuntjes is het perspectief voor de industrie verbeterd. Producenten hebben de bodem van het diepste naoorlogse dal achter zich gelaten. Voorraden worden weer op peil gebracht en de wereldhandel trekt aan. Dit zorgt voor een toename van de industriële productie in 2010. De groei zal nog wel geruime tijd gedrukt worden door afwachtende consumenten en bedrijven.

Economie en industrie passeren bodem van dal

Als conjunctuurgevoelige en sterk internationaal georiënteerde sector heeft de industrie het eerste halfjaar van 2009 nog zwaar geleden onder de internationale recessie. Van alle bedrijfssectoren kent de sector in 2009 de sterkste stijging in faillissementen en de grootste teruggang in productievolume. Het eerste halfjaar van 2009 is een recordaantal industriebedrijven over de kop gegaan. De bodem van de mondiale neergang lijkt echter bereikt. Een aantal industrielanden heeft de recessie in het tweede kwartaal achter zich gelaten. Producenten en consumenten zijn minder pessimistisch en de wereldhandel trekt aan.

Hernieuwde productiegroei door voorraadopbouw en exportvraag

Door het verbeterde sentiment is de glijvlucht van de industriële productie tot stand gebracht. Hoewel ook omzet- en orderniveaus nog ruim lager liggen dan een jaar geleden, hebben zij het pad omhoog duidelijk ingeslagen. De verhouding tussen order- en voorraadniveau ligt in augustus 2009 weer hoger dan in dezelfde periode een jaar eerder. Een hernieuwde voorraadopbouw zal in het najaar van 2009 voor een lichte opleving van de industriële productie zorgen. In 2010 zal de industrie vooral van de groeiende vraag vanuit het buitenland profiteren. Internationaal herstelt het vertrouwen, waardoor de Nederlandse export uit het dal kruipt. Consumenten zullen uiteindelijk aan de voorraadvorming en exportopleving een vervolg moeten geven om de industriële vooruitzichten structureel te verbeteren.

Investerings en consumptie blijven achter

Door de ontstane overcapaciteit zetten producenten alles op alles om de kostenbasis te verkleinen. Ook in 2010 zullen producenten de aanwezige productiecapaciteit eerder inperken dan uitbreiden. De industriële investeringen blijven dan ook afnemen. Ook personeelsreducties blijven aan de orde van de dag. De verslechterende arbeidsmarkt treft consumenten harder in de portemonnee dan de verbeterde koopkracht. Hoewel het consumentenvertrouwen een stuk minder laag is dan begin dit jaar, valt daardoor op korte termijn geen sterke opleving van de particuliere consumptie te verwachten.

Margeverbetering in zicht

De recente stijging van grondstoffenprijzen zijn een indicatie van een wereldwijd toenemende industrieactiviteit.

Duurdere grondstoffen kunnen een herstel van Nederlandse industrie vertragen, doordat zij voor opwaartse druk op prijzen van industriebedrijven zorgen en marges verder onder druk zetten. Sinds mei stijgen de afzetprijzen echter weer sneller dan de verbruiksprijzen. Dit zorgt voor de broodnodige margeverbetering. Stijgende prijsniveaus kunnen op termijn de vraag wel temperen. Voorlopig levert dit nog geen acuut gevaar op: de prijzen liggen nog ruim onder het niveau van een jaar geleden.

2010 brengt verbetering voor alle branches

Terwijl de productie in 2009 in alle industriebranches krimpt, zal 2010 een afwisseling van groei en krimp laten zien. Over de gehele linie is het industriebeeld voor 2010 gunstiger dan voor 2009. Vroegcyclische en exportgerichte branches presteren het best. Branches die basisproducten en halffabrikaten produceren, zien dit jaar al enig productieherstel. De aanhoudende terugval van bedrijfsinvesteringen zorgt ervoor dat fabrikanten van investeringsgoederen langer op herstel moeten wachten.

In de voedingsmiddelenbranche zorgt de verscherpte concurrentie tussen supermarkten ervoor dat de relatie tussen retailers en voedingsmiddelenfabrikanten onder druk staat, met lagere afzetprijzen voor de industrie als gevolg. Door het grote aandeel van basisproducten behoort de chemische industrie tot de meest vroegcyclische en conjunctuurgevoelige industriebranches. Vraaguitval en daarmee gepaard gaande voorraadafbouw zijn dan ook relatief vroeg en hard aangekomen. De chemie loopt echter ook voorop in het herstel. Voor de kunststofindustrie ligt na een stevige terugval eveneens herstel in het verschiet. De grafische productie valt tot nog toe minder hard terug dan de gemiddelde industriële productie. Wel dreigt de neergang in deze branche langer aan te houden. Hoewel zij dit jaar minder hard wordt geraakt door de exportkrimp, profiteert de grafische industrie ook minder van het herstel van de wereldhandel. De metaalverwerkende industrie is van hoge toppen naar diepe dalen gegaan, maar de vraag naar metalen halffabrikaten zal geleidelijk weer aantrekken. De machine-industrie laat over de gehele linie een lichte verbetering zien, maar kan door aanhoudende druk op bedrijfsinvesteringen voorlopig geen sterk herstel tegemoet zien. Het cyclische karakter van de transportsector zorgt er samen met de spaarzame consument voor dat de productie van transportmiddelen dit jaar twee keer zo ver terugvalt als de gemiddelde industriële productie. Exportherstel en slooppremies zorgen voor enig vraagherstel en betere vooruitzichten voor 2010. De productie valt in de bouwmaterialenindustrie het verst terug. Doordat de bouwsector de gevolgen van economische ontwikkelingen pas laat ondervindt, staat leveranciers van bouwmaterialen in 2010 nog een forse productiedaling te wachten.

Industriële productie langdurig onder druk

De industriële productie keert de komende jaren naar alle

waarschijnlijkheid niet direct terug naar het hoogtepunt van najaar 2007. Gezien de onevenwichtige economische situatie is het zeer aannemelijk dat de nasleep van de crisis de productiegroei lang onderdrukt. Het opbouwen van vermogen en terugbrengen van schuldposities zal de komende jaren ten koste gaan van consumptie en investeringen. Deze ontwikkeling doet zich naar verwachting niet alleen voor bij huishoudens, bedrijven en financiële instellingen, maar ook bij overheden. Bovendien versterkt het internationale karakter van de crisis de effecten ervan.

Verdere automatisering en verduurzaming blijven essentieel

Om de internationale concurrentie en de op termijn – met de vergrijzing – terugkerende personeelstekorten het hoofd te kunnen bieden, blijft verdere automatisering van levensbelang voor industriebedrijven. Daarnaast worden duurzame producten en een maatschappelijk verantwoord productieproces niet alleen steeds noodzakelijker, zij bieden bovenal nieuwe marktkansen. Door de toenemende aandacht voor een groenere samenleving en hogere kosten van niet-duurzame activiteiten verdienen duurzame investeringen zichzelf steeds sneller terug.

Tabel 1 Economische indicatoren

	2006	2007	2008	2009	2010
Nederland:					
Economische groei	3,4%	3,6%	2,0%	-4,2%	0,7%
Particuliere consumptie	0,0%	1,7%	1,3%*	-2,7%	-0,3%
Bedrijfsinvesteringen	8,3%	4,6%	4,7%	-14,0%	-6,4%
Export	7,3%	6,7%	2,7%	-9,6%	2,6%
Industriële productie	2,7%	3,3%	-0,8%	-10,2%	1,5%
Economische groei Eurozone	2,9%	2,6%	0,6%	-3,8%	1,2%
Economische groei VS	2,9%	2,0%	0,4%	-2,7%	1,9%
Dollar/euro koers (\$, ultimo)	1,32	1,46	1,40	1,45	1,25

Bron: ING Economisch Bureau

*0,5% opwaarts vertekend i.v.m. zorg (eigen risico i.p.v. no-claim)

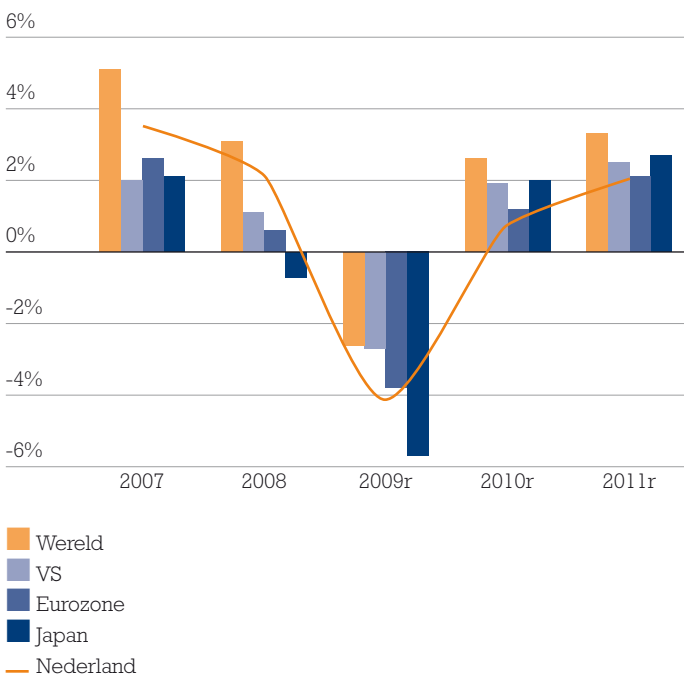
1 Industriële ontwikkelingen in een internationale context

Met het toenemende aantal economische lichtpuntjes is het perspectief voor de industrie verbeterd. Producenten hebben de bodem van het diepste naoorlogse dal achter zich gelaten. Voorraden worden weer op peil gebracht en de wereldhandel trekt aan. Dit zorgt voor een toename van de industriële productie in 2010. De groei zal nog wel geruime tijd gedrukt worden door afwachtende consumenten en bedrijven.

Vooruitzichten 2010 verbeterd

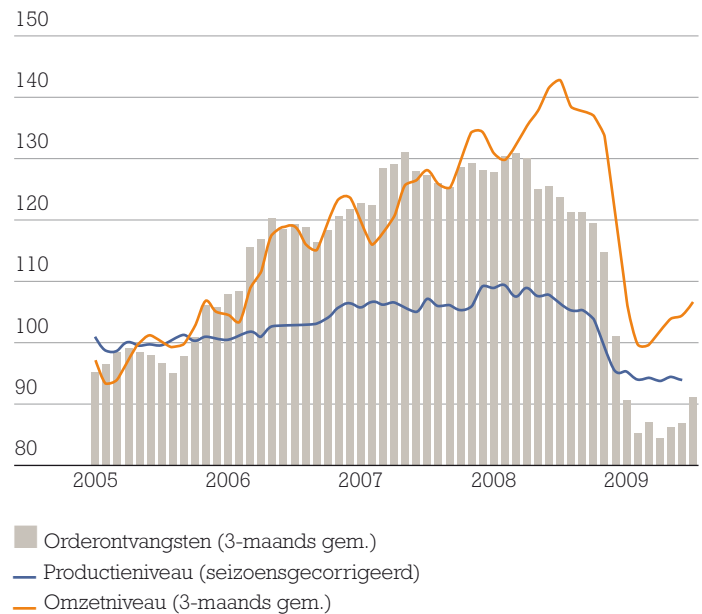
De stofwolken van de crisis trekken langzaam maar zeker op. Na de abrupte en langdurige vraaguitval is het aantal 'groene uitlopers' sinds het voorjaar alleen maar toegenomen. Producenten en consumenten zijn minder pessimistisch en een aantal industrielanden heeft de recessie in het tweede kwartaal 2009 achter zich gelaten. Het toenemende aantal economische lichtpuntjes is goed nieuws voor de industrie. De bodem van de mondiale neergang lijkt bereikt. Niettemin bestaat de kans dat de recente opleving in de geïndustrialiseerde landen niet meer weerspiegelt dan het einde van een scherpe voorraadafbouw. Consumenten zullen uiteindelijk aan de hernieuwde voorraadvorming een vervolg moeten geven om de economische vooruitzichten structureel te verbeteren. Door een oplopende werkloosheid en aanhoudende schuldafbouw staat de particuliere consumptie in de VS en de Eurozone echter onder druk. Na het historische dieptepunt van 2009 valt de economische

Figuur 1 Ontwikkeling economische groei

Bron: ING Economisch Bureau, r = raming

Figuur 2 Ontwikkeling industriële productie, omzet en orders (2005=100)

Bron: CBS

groei in Nederland en andere ontwikkelde economieën in 2010 en 2011 daardoor lager uit dan we vóór 2008 gewend waren (figuur 1).

Industrie zwaarst getroffen sector in 2009

De diepste recessie sinds de Tweede Wereldoorlog heeft wereldwijd toegeslagen met alle gevolgen voor de Nederlandse industrie van dien. Met de transport en logistiek voert de industrie in 2009 de lijst aan van zwaarst getroffen bedrijfssectoren. Het is niet verrassend dat deze twee conjunctuurgevoelige en sterk internationaal georiënteerde sectoren de zwaarste klappen van het economische onweer hebben gekregen. Van alle bedrijfssectoren kent de industrie de sterkste stijging in faillissementen. Het eerste halfjaar van 2009 is een recordaantal bedrijven over de kop gegaan. Uitgeverijen en drukkerijen, metaalbedrijven en machinebouwers zijn het zwaarst getroffen. Het kwaliteitsstempel 'Made in Holland' heeft niet kunnen voorkomen dat de export in de eerste helft van 2009 ruim 13% lager ligt dan in 2008. De onzekere vooruitzichten zorgen er bovendien voor dat ondernemers nauwelijks meer grote investeringen durven te doen. Omdat ook consumenten hun uitgaven terugschroeven, zijn overheden bijgesprongen met steunmaatregelen die op de korte termijn de vraag ondersteunen.

Orders en omzet slaan weg omhoog in

Vrijwel iedere ondernemer wordt in meer of mindere mate geconfronteerd met de negatieve gevolgen van de economische neergang. Teruglopende omzet en marge, later

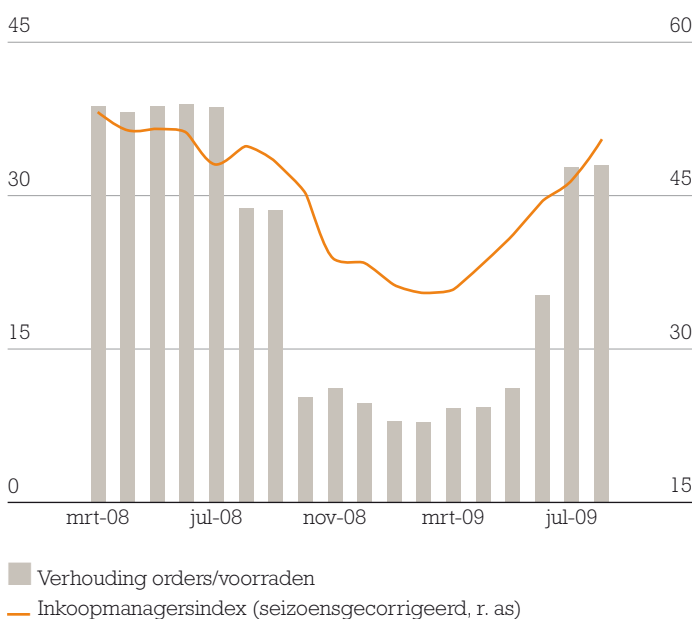
betalende afnemers en druk op leverancierskrediet zetten de liquiditeitspositie onder druk. Bedrijven die de veranderingen in de markt niet kunnen bijbenen en in voorbije jaren geen extra vet op de botten hebben gekweekt, worden in 2009 het zwaarst getroffen. Veel opdrachtgevers wachten betere tijden af, waardoor de orderstroom bij een groot aantal bedrijven praktisch is drooggevalen. Productieniveaus zijn dan ook in versneld tempo teruggeschoefd.

Ten opzichte van 2008 is in het eerste halfjaar van 2009 13% minder vervaardigd en bijna 26% minder omgezet. Zowel afzetvolumes als -prijzen hebben zich negatief ontwikkeld. Producenten zijn tot flinke prijsverlagingen over gegaan om hun voorraadposities af te bouwen en zo in lijn met de verminderde vraag te brengen. Een bijkomend effect van de vraaguitval is de daling van grondstoffenprijzen die via lagere inkoopkosten de margedruk enigszins verlicht. Het industriebeeld is voor Nederland vergelijkbaar met dat voor de rest van Europa. Internationaal stond de industriële productie het eerste halfjaar van 2009 zwaar onder druk. Niettemin is de glijvlucht tot stand gebracht. Productieniveaus zijn gestabiliseerd en orderontvangsten licht toegenomen. De omzet is aan een opmars bezig en lag, hoewel nog ruim onder de niveaus van een jaar geleden, in juni 16% hoger dan in januari (figuur 2).

Activiteit in fabrieken neemt weer toe

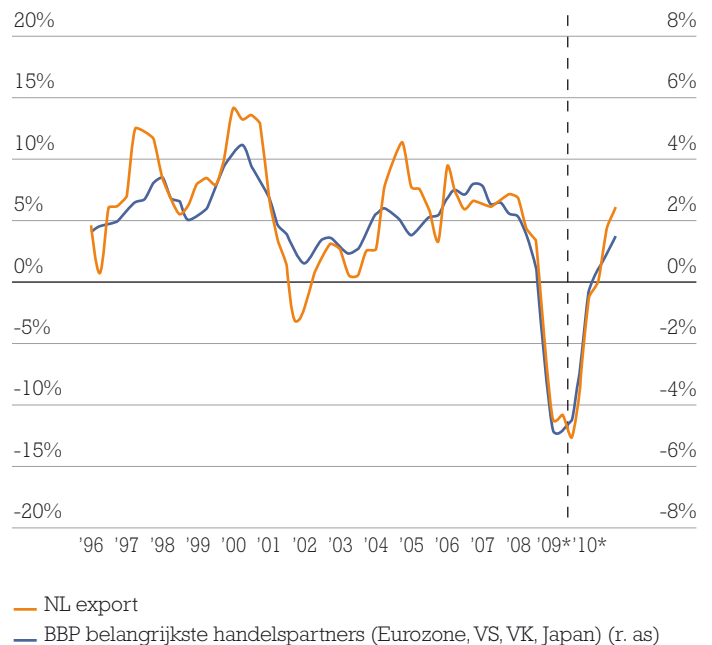
De stemming onder producenten is in de loop van 2009 flink opgeklard. Terwijl het producentenvertrouwen in februari een historisch dieptepunt bereikte, is daarna meer dan een

Figuur 3 Ontwikkeling inkoopmanagersindex en orders ten opzichte van voorraden

Bron: CBS, NEVI

Figuur 4 Ontwikkeling exportvolume Nederland en economische groei belangrijke handelspartners (jaar op jaar)

Bron: CBS

derde van het verlies sinds begin 2008 weer goed gemaakt. De graadmeter ligt nog wel ver onder zijn langjarig gemiddelde. In augustus 2009 meldden ondervraagde inkoopmanagers voor de tweede achtereenvolgende maand een toename van nieuwe orders en productie. De orderontvangsten zijn weliswaar nog gering, maar klimmen uit het dal. De samengestelde PMI-index heeft eind augustus voor het eerst in 14 maanden een niveau bereikt waarbij sprake is van toenemende industriële activiteit (figuur 3).

De verhouding tussen order- en voorraadmiveau lag in augustus weer hoger dan een jaar geleden. De hoeveelheid goederen die voor verkoop klaar liggen is teruggebracht tot een niveau dat vergelijkbaar is met niveaus van voor de recessie. Voor het eerst in 2009 hadden producenten in augustus dan ook in meerderheid positieve productieverwachtingen voor de komende drie maanden.

Herstel door export gedreven

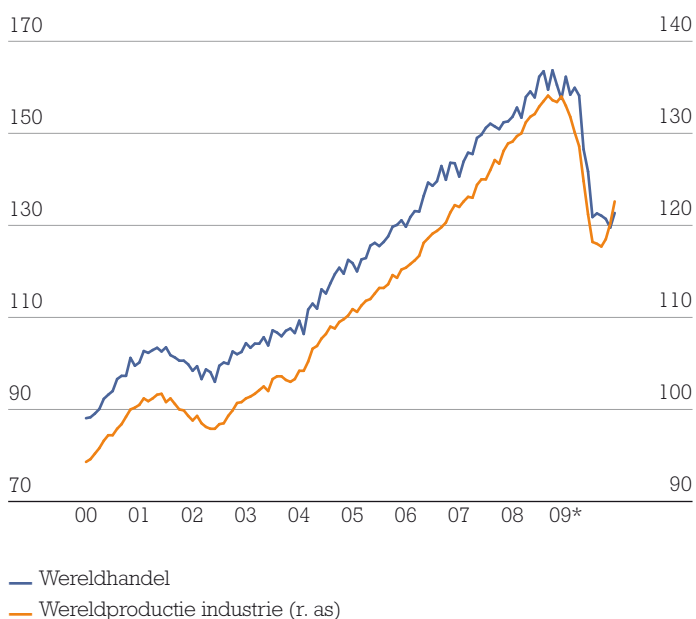
De economische vooruitzichten voor Nederland zijn nog altijd niet goed, maar zij verslechteren in ieder geval niet verder. Het einde van de recessie komt in zicht. De recessie is waarschijnlijk in het vierde kwartaal officieel voorbij. Vooral de groeiende vraag uit het buitenland zal onze economie stimuleren. Na een teruggeval tot het niveau van 2005 trekt de wereldhandel aan (figuur 5). Internationaal herstelt het vertrouwen en de Nederlandse export kruipt langzaam uit het dal. Hoewel het gemiddelde exportniveau in de

eerste helft van 2009 een vijfde lager lag dan in de eerste zes maanden van 2008, liggen de exportvolumes sinds mei weer boven het niveau van januari. De uitvoer van Nederlandse bedrijven naar India en China stijgt de laatste maanden al sterk. Bemoedigende signalen zijn er ook in grotere exportmarkten. Zowel in Duitsland als Frankrijk – samen goed voor een derde van de Nederlandse uitvoer – liet de economie in het tweede kwartaal positieve groeicijfers zien. In het najaar van 2009 zal de Nederlandse export geleidelijk weer toenemen. Voor 2010 verwachten wij een exportgroei van meer dan 2% (figuur 4).

Aziatische industrie loopt voorop

Hoewel de mondiale industriële productie nog altijd ver onder de historische piek van maart 2008 ligt, heeft het herstel duidelijk ingezet (figuur 5). Zo liet juni 2009 een recordgroei van 2% ten opzichte van mei zien. Vooral de enorme Chinese overheidsinvesteringen hebben de Aziatische 'tijgers' op hun steile groeipad teruggebracht. Meest opvallend is de 8% kwartaalgroei van de Japanse industriële productie, terwijl de VS nog een min van 3% optekende. Onder invloed van forse budgettaire en monetaire stimulansen is de Chinese groei in het tweede kwartaal weer aangetrokken tot 8% op jaarbasis. Terwijl de traditionele industrielanden nog maar net de bodem van het dal hebben gezien, heeft Azië in juni voor de derde maand op rij nieuwe toppen verkend. De ommekeer in de wereldproductie heeft in juni tot de sterkste opleving van de wereldhandel in elf maanden geleid. Dit vormt een sterke aanwijzing voor een verdere verbreding van de handelsstromen.

Figuur 5 Ontwikkeling wereldhandelsniveau en mondiale industriële productie (2000=100)

Bron: CPB, *voorlopige cijfers

De verwevenheid van onze economie met het buitenland neemt structureel toe. In veertig jaar is de uitvoerwaarde toegenomen van 42% tot 77% van het BBP. Als tweede exportland van Europa profiteren wij direct van een gunstiger economische ontwikkeling in de rest van de wereld. Van alle Nederlandse bedrijfssectoren is de industrie het meest exportgericht. Producenten van bulkproducten in de metaal en chemie, maar ook producenten van transportmiddelen, machines en apparaten zijn het meest actief over de grens. Vooral de sterke toename van Duitse fabrieksorders vormt voor Nederland een duidelijk signaal dat de industrie voorop zal lopen in het herstel.

Tabel 2 Top-10 belangrijkste exportgebieden voor Nederland

1.	Duitsland	24%
2.	België	13%
3.	Verenigd Koninkrijk	9%
4.	Frankrijk	8%
5.	Italië	5%
6.	Verenigde Staten	5%
7.	Spanje	3%
8.	Polen	2%
9.	Rusland	2%
10.	Zweden	2%

Bron: CBS

Grondstoffen in achtbaan

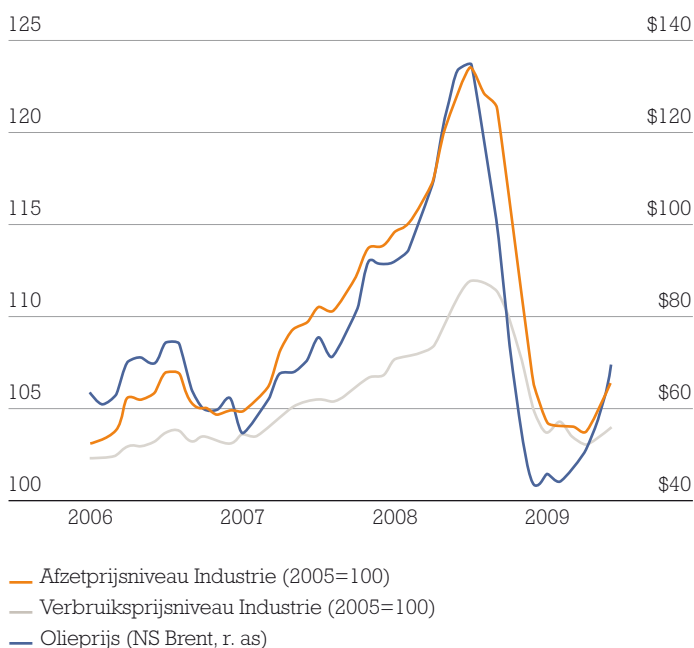
Door de veelal lage winstmarges van de afgelopen jaren is het voor veel bedrijven nog altijd alle 'hens aan dek'. Sterk gedaalde grondstoffenprijzen vormden voor de verwerkende industrie tot voor kort één van de weinige voordelen van de vraaguitval. Na in de zomer van 2008 historische pieken bereikt te hebben, kwamen de grondstoffenprijzen in dat najaar in een glijvlucht terecht. De prijzen van de meeste ruwe grondstoffen hebben de bodem in de eerste helft van 2009 bereikt of achter zich gelaten. Zo is de brede grondstoffenindex van S&P en Goldman Sachs (GSCI) dit voorjaar 30% gestegen en ligt de olieprijs meer dan anderhalf keer zo hoog als begin dit jaar. Sinds Nieuwjaar is de koperprijs bovendien al meer dan 50% gestegen. Gezien de vele toepassingen wordt dit metaal ook wel beschouwd als één van de barometers van de wereldeconomie. Andere metalen hebben eveneens een flinke prijsstijging laten zien. Vooral de aantrekkende vraag vanuit China lijkt hier verantwoordelijk voor. De stijging van grondstoffenprijzen is een indicatie van een wereldwijd toenemende industrieactiviteit. Duurdere grondstoffen kunnen een herstel echter wel vertragen, doordat zij voor opwaartse druk op prijzen van industriebedrijven zorgen en marges verder onder druk zetten.

De duurdere producten van de aardolieverwerkende industrie waren in 2008 goed voor twee vijfde van de totale prijsstijging. De chemische industrie en de voedingsmiddelenindustrie droegen elk ongeveer een vijfde bij aan de stijging van de afzetprijzen. Het aandeel van andere industriebranches in de prijsstijging was gering.

Margeverbetering in zicht

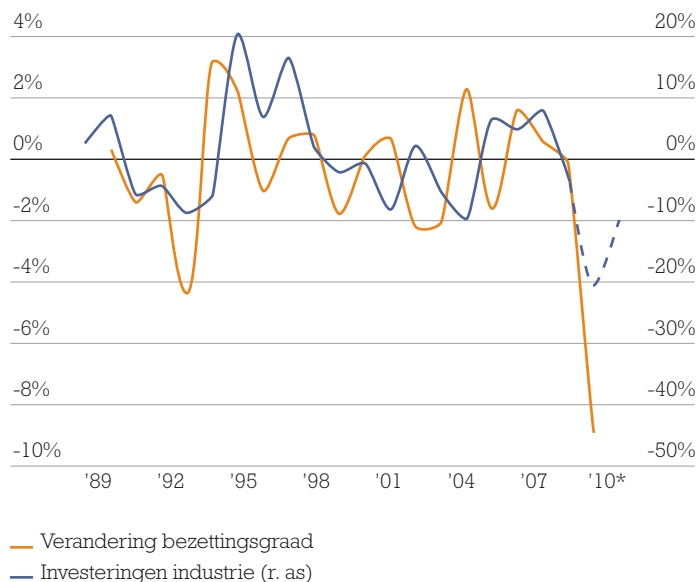
Hoe reëel het risico van margedruk is, hangt af van de mate waarin gestegen grondstofkosten aan afnemers kunnen worden doorberekend. De grote volatiliteit in grondstoffenprijzen is in het afgelopen jaar opgevangen door de afzetprijzen tijdig naar boven en naar beneden bij te stellen (figuur 6). De scherpe daling van deze kostencomponent heeft zich eind 2008 in lagere verbruiksprijzen vertaald, waarna producenten de afzetprijzen hebben teruggeschroefd. Ten opzichte van de verbruiksprijzen zijn de afzetprijzen eerst relatief sterk gestegen en vervolgens relatief sterk gedaald. Producenten blijken redelijk succesvol in het doorberekenen van hogere grondstoffenprijzen aan afnemers. Voordeel is dat grondstoffenprijzen net als afzetprijzen voor een groot deel met de conjuncturele situatie mee ademen. De overige kostencomponenten doen dit niet of met enige vertraging. Deze zijn ook veel moeilijker aan te passen in geval van een onverwachte verslechtering van de marktomstandigheden. Het terugbrengen van bijvoorbeeld personeels-, voorraad- en afschrijvingskosten gaat met enige vertraging gepaard. Margedruk is het gevolg. Sinds mei stijgen de afzetprijzen weer sneller dan de verbruiksprijzen (de prijzen van alle

Figuur 6 Producentenprijzen en olieprijs

Bron: CBS

Figuur 7 Ontwikkeling industriële investeringen en bezettingsgraad

Bron: CBS, *ING Economisch Bureau

producten die die zijn verbruikt in het productieproces, inclusief grondstoffen, halffabrikaten, brandstoffen en diensten). De tweede helft van 2009 kan daarom de broodnodige margeverbetering met zich meebrengen. Stijgende prijsniveaus kunnen op termijn de vraag onderdrukken. Voorlopig levert dit nog geen acuut gevaar op: de prijzen liggen nog ruim onder het niveau van een jaar geleden.

Stilstaande machines funest voor investeringen

Uitstel en afstel van orders heeft tot grootschalige stilstand van machines geleid. Sinds het najaar van 2008 is de bezettingsgraad met meer dan 10% teruggelopen (figuur 7). Hoewel recent een kleine opleving zichtbaar is, bleef in juli nog altijd bijna een kwart van de beschikbare productiecapaciteit onbenut. Om de kostenbasis te verkleinen zullen producenten de aanwezige productiecapaciteit voorlopig eerder inperken dan uitbreiden. Extra onderhoud en revisie zorgen voor een langere levensduur van bestaande machines. Hierdoor vinden alleen de meest noodzakelijke vervanging-investeringen doorgang. Een stevig productieherstel valt voorlopig niet te verwachten, omdat sprake blijft van overcapaciteit blijven ondernemers huiverig voor grote investeringen. Pas als de economische situatie meer zekerheid biedt, ligt een inhaalslag binnen de mogelijkheden, maar deze zal niet voor de tweede helft van 2010 beginnen. Wij houden rekening met een twee keer zo snelle krimp (-20%) in 2009 en een minder forse teruggang in 2010 (-10%).

Consumptie blijft achter

Consumenten hebben de hand het eerste halfjaar op de knip gehouden, zij het minder massaal dan bedrijven. Hoewel het consumentenvertrouwen een stuk minder laag is dan begin 2009, valt op korte termijn geen opleving van de consumptie te verwachten. Uit eigen onderzoek van het ING Economisch Bureau blijkt dat consumenten licht negatief over de eigen portemonnee blijven. De daling van de consumentenbestedingen die we in de eerste twee kwartalen hebben gezien, is dan ook nog niet voorbij.

Vooraf het huishoudinkomen beïnvloedt komend halfjaar de bestedingsruimte. De verslechterende arbeidsmarkt treft consumenten harder in de portemonnee dan de verbeterde koopkracht die voor een belangrijk deel uit de lagere energierekening voortkomt. Verder hebben de stijgende beurskoersen het verloren vermogen van huishoudens nog niet volledig hersteld. Ook de slappe op de huizenmarkt doet de consumptie geen goed. Minder verhuizingen betekent minder nieuwe keukens, bankstellen en behang. Bij dreigende werkloosheid stellen consumenten hun aankopen ook uit voorzorg neerwaarts bij. De groep die zich zorgen maakt is echter groter dan de groep die uiteindelijk werkloos raakt. Slechts een deel van de bijgevoelde spaarpot zal nodig zijn om werkloosheid op te vangen. De rest van de aangelegde reserves kan zijn weg uiteindelijk weer vinden naar de winkel. De uitgestelde aankopen van nu, helpen op die manier het economisch herstel. Hierdoor zullen producenten van consumptiegoederen, maar ook toeleverende bedrijven voorlopig nog met een zwakke vraag rekening moeten houden.

2010 brengt verbetering voor alle branches

Dat de industrie een zeer diverse sector is blijkt alleen al uit de grote verschillen in productieontwikkeling tussen de branches (figuur 8). Hoewel in 2009 alle branches in de min duiken, zal in 2010 een afwisseling van groei en krimp te zien zijn. Branches die basisproducten als metaal, olie en chemische producten produceren, zien dit jaar al enig productieherstel. Door massale voorraadafbouw die sinds najaar 2008 heeft plaatsgevonden, hebben producenten van basisgoederen en halffabrikaten het zwaar te verduren gekregen. In vrijwel elke productieketen hebben de verschillende schakels de productinkoop snel teruggeschroefd. Dit heeft voor bedrijven aan het begin van de keten de meest nadelige gevolgen gehad.

De afnemende bedrijfsinvesteringen vertalen zich vooral binnen de transportmiddelen- en machine-industrie in een afnemende vraag. Samen met de chemie hebben deze branches in 2009 met de grootste omzet- en productietegrugval te maken. De bouw zit daarentegen nog middenin de conjuncturele neergang, waardoor fabrikanten van bouwmaterialen in 2010 een slechte periode tegemoet gaan. De transportmiddelenindustrie geeft een gevarieerd beeld. Producenten van personenauto's en hun toeleveranciers

lopen voorop in de cyclus, consumenten stellen grote aankopen als eerste uit. De auto-industrie profiteert momenteel wel van de slooppremies die veel Europese landen hebben ingevoerd. Aantrekkende handelsstromen kondigen een herstel aan voor transportbedrijven, maar vanwege de investeringsomvang en de onderbenutting van bestaande vervoersmiddelen hebben vrachtwagenfabrikanten niet direct weer de opgaande lijn te pakken. De gevolgen van onderbezetting zijn ook voor machinebouwers voelbaar. Zij het dat deze branche aan meer verschillende afnemers levert: niet alleen aan alle industriebranches, maar bijvoorbeeld ook aan de zorg-, energie- en recyclingsector. Voor leveranciers van metalen en kunststof halffabrikaten gaat dit ook op. Deze worden niet alleen in gebouwen en auto's verwerkt, maar een substantieel deel vormt input bij de fabricage van machines en verpakkingsmiddelen.

Andere segmenten ondervinden veel beperktere gevolgen van de economische teruggang. Zo zien voedingsmiddelenfabrikanten hun orders teruglopen door afnemende verkopen in de horeca, maar de bulk van de afzet gaat richting supermarkten die de crisis redelijk ongeschonden doorkomen. De grafische industrie heeft met overcapaciteit te kampen en profiteert slechts in beperkte mate van een exportopleving. De grafische productie trekt in afwachting van aantrekkende binnenlandse bestedingen daardoor pas later aan.

Figuur 8 Raming industriële productiegroei 2009 en 2010

Bron: ING Economisch Bureau

Productie langdurig onder druk

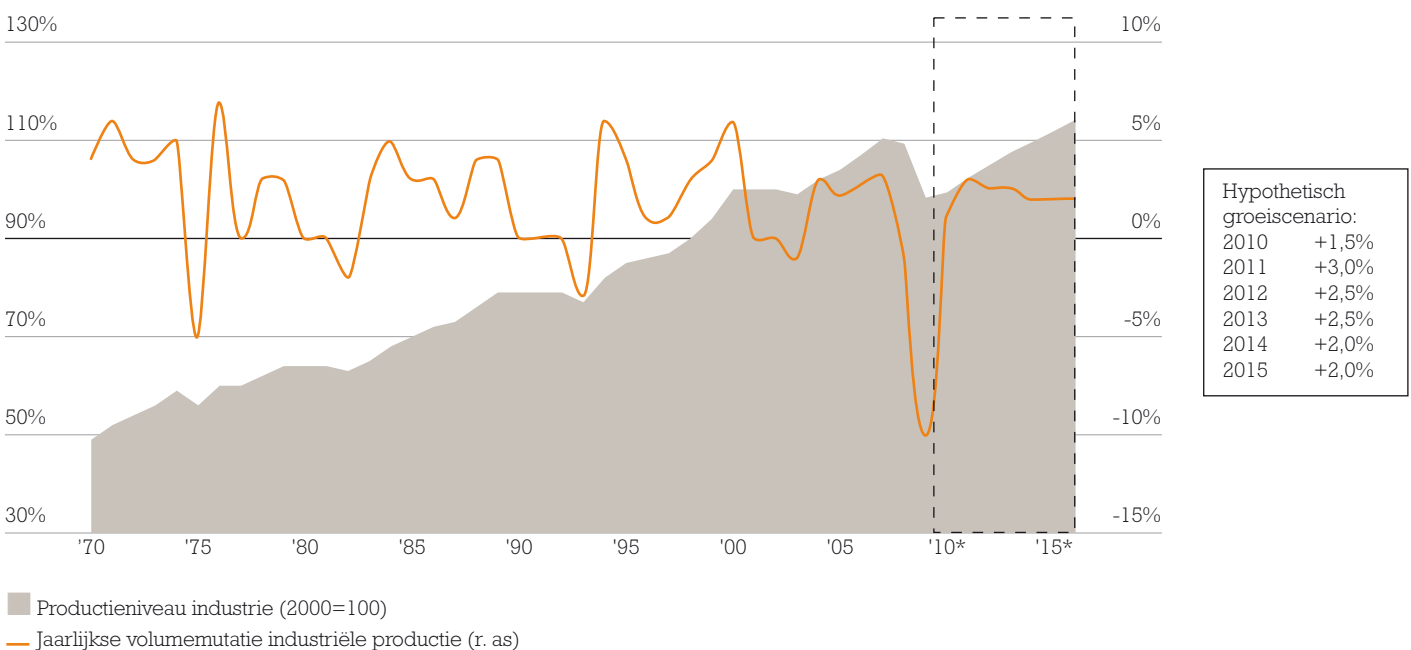
Het productieniveau keert de komende jaren naar alle waarschijnlijkheid niet direct terug naar het hoogtepunt van na-jaar 2007. Een inhaalslag is goed mogelijk, maar de productietoename zal naar verwachting niet structureel boven het gemiddelde van de afgelopen 20 jaar uitkomen, laat staan hoger liggen dan in de vier jaar voorafgaand aan de crisis. Dit betekent dat de maximale jaargroei 2% bedraagt en daarmee gelijk is aan de potentiële groei van de economie. Uitgaande van dit hypothetische scenario komt de productie pas begin 2015 weer boven zijn historische hoogtepunt uit (figuur 9). Gezien de onevenwichtige economische situatie is het echter zeer wel mogelijk dat de nasleep ervan de groei langer onderdrukt dan in dit scenario is aangenomen. Het opbouwen van vermogen en terugbrengen van schuldpunten zal de komende jaren ten koste gaan van consumptie en investeringen. Deze ontwikkeling doet zich naar verwachting niet alleen voor bij huishoudens, bedrijven en financiële instellingen, maar ook bij overheden. De risicoperceptie is in alle geledingen van de economie scherper dan voorheen. Bovendien gaan deze ontwikkelingen door het internationale karakter van de crisis voor de meeste grote industrielanden op, wat de effecten nog versterkt. Compensatie vanuit het buitenland zal hierdoor grotendeels van opkomende markten moeten komen. Deze landen kennen tot nog toe veelal forse handelsoverschotten. De groeiende middenklasse zou de vraag vanuit deze landen geleidelijk kunnen aanwakkeren. Dit zal naar verwachting niet genoeg zijn om de ontwikkelde economieën binnen

afzienbare tijd terug te laten keren naar de bloeiperiode van vóór de crisis. Ervaringen met eerdere financiële crises duiden op een economische nasleep die meerdere jaren in beslag neemt.

Werkkapitaalkosten snel opgelopen

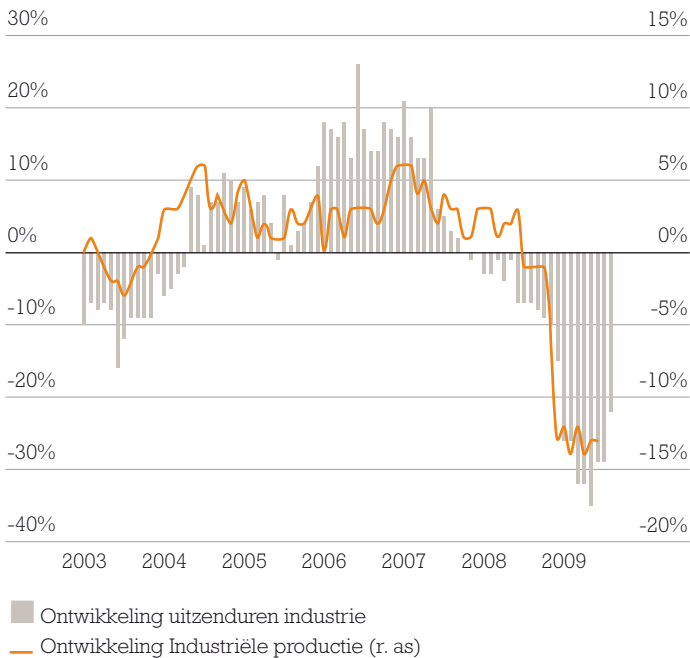
Werkkapitaalbeheer is in turbulente tijden van levensbelang om een gezonde liquiditeitspositie te behouden. Oplappende uitgaven en tegenvallende inkomsten hebben al veel bedrijven in korte tijd de das om gedaan. Naast personeels-, inkoop- en afschrijvingskosten, verdient het beperken van werkkapitaalkosten daarom extra aandacht. Deze kosten-categorie dijt dit jaar bij veel bedrijven uit, doordat klanten steeds later betalen, terwijl openstaande rekeningen vaak nog even snel worden betaald. Financiële middelen blijven in dat geval langer in het bedrijfsproces vastzitten, wat ten koste gaat van de bewegingsruimte of bij aanvullende financiering gepaard gaat met extra financieringskosten. Als we kijken naar de invloed die de economische neergang uitoefent op dergelijke werkkapitaalkosten, dan blijkt dat de industrie het zwaarder te verduren heeft dan andere sectoren. Uit een enquête onder ruim 3.000 Nederlandse ondernemers is namelijk gebleken dat zowel het betalingsgedrag van afnemers, als het leverancierskrediet zich in de industrie ongunstiger ontwikkelt dan in andere sectoren. De grootste afwijking met andere sectoren vertoont de betalingstermijn van debiteuren. Per saldo signaleert bijna 40% van de industriebedrijven een oplappende debiteurentermijn, tegenover nog geen 20% in de overige bedrijfssectoren.

Figuur 9 Ontwikkeling en groeiscenario industriële productie

Bron: CBS, *ING Economisch Bureau

**Figuur 10 Ontwikkeling aantal gewerkte uitzend-
uren en productie in de industrie (jaar op jaar)**

Bron: ABU, CBS

Minder fabrieksbanen door overcapaciteit

Terwijl het productieniveau de afgelopen decennia is gestegen, is de industriële werkgelegenheid structureel afgenomen. Door verregaande automatisering, digitalisering en robotisering kan met steeds minder handen meer werk worden verzet. In 2009 en 2010 wordt de teruggang in het aantal industriële banen nog eens versterkt door de aanhoudende overcapaciteit. Een lagere bezetting van machines gaat met een beperktere personeelsinzet gepaard. Hoewel vakkundig personeel in sommige industriebranches nog steeds zeer schaars is, noodzaakt de vraaguitval tot bezuinigingen. Van het recordaantal vacatures begin vorig jaar staat nog slechts een derde open. Het wegsnijden van de flexibele schil is al sinds eind 2007 in gang gezet. In 2009 ligt het aantal industriële uitzenduren tot nu toe bijna een derde lager dan een jaar geleden (figuur 10). Ook hier is de ergste krimp achter de rug. Dit is vanwege de samenhang tussen productie en vroegcyclische vraag naar uitzendkrachten een teken van naderend herstel.

Om de hardst getroffen bedrijven tegemoet te komen, heeft de overheid eerst de werktijdverkorting en vervolgens de deeltijd-WW in het leven geroepen. Hierdoor wordt de terugloop in aantal banen gedompt. De regeling zal echter niet oneindig doorlopen. In totaal gaan er in 2009 en 2010 tussen de 80.000 en 100.000 industriële banen verloren door natuurlijk verloop, faillissementen en reorganisaties.

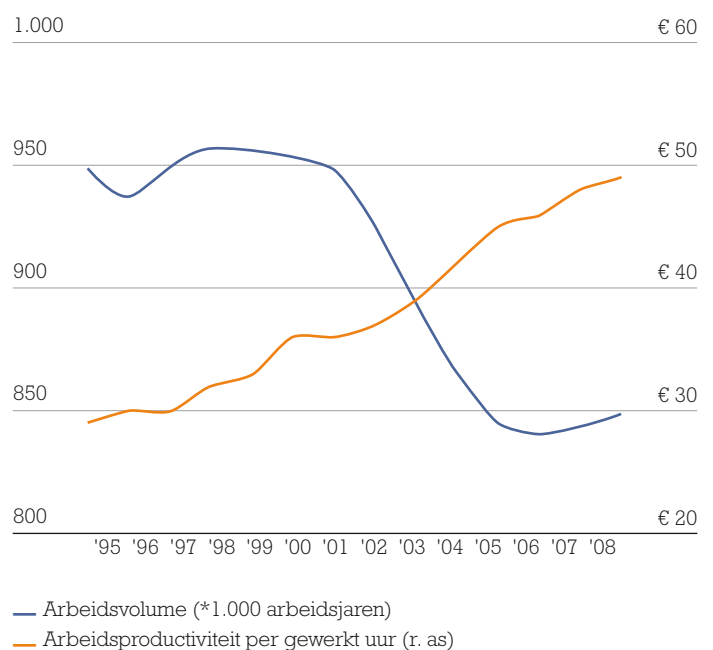
Automatisering blijft essentieel

Door verregaande ontgroening en vergrijzing van de bevolking zullen industriebedrijven bij een aantrekkende vraag op den duur weer met personeelstekorten geconfronteerd worden. Producenten blijven hierdoor op zoek naar manieren om hun personeelsinzet te beperken. Eén manier is een verdere automatisering van productieprocessen. Dit kan ook het innovatievermogen van productiebedrijven de stimulans geven die nodig is om de alsmaar toenemende internationale concurrentie voor te blijven. Niet voor niets is de kapitaalintensiteit van de Nederlandse industrie met de toenemende concurrentie uit lagelonenlanden meegegroeid. Dit is de afgelopen jaren met een afnemende personeelsinzet en een toenemende arbeidsproductiviteit gepaard gegaan (figuur 11).

Verduurzaming zet door

Duurzame innovaties vormen een uitgelezen mogelijkheid om sterker uit de crisis te komen. Los van morele overwegingen die de trend versterken, zullen bedrijfseconomische overwegingen steeds meer de overhand krijgen op de weg naar een kleinere 'mondiale voetafdruk'. Consumenten en afnemers hechten in toenemende mate belang aan maatschappelijk verantwoorde producten. Multinationals en overheden hanteren vaak al groene inkoopcriteria. Een maatschappelijk verantwoord productieproces en duurzame producten zijn daardoor niet alleen noodzaak, zij bieden bovenal nieuwe marktkansen.

Figuur 11 Ontwikkeling personeelsinzet en arbeidsproductiviteit Nederlandse industrie

Bron: CBS

Robotisering: automatisering 2.0

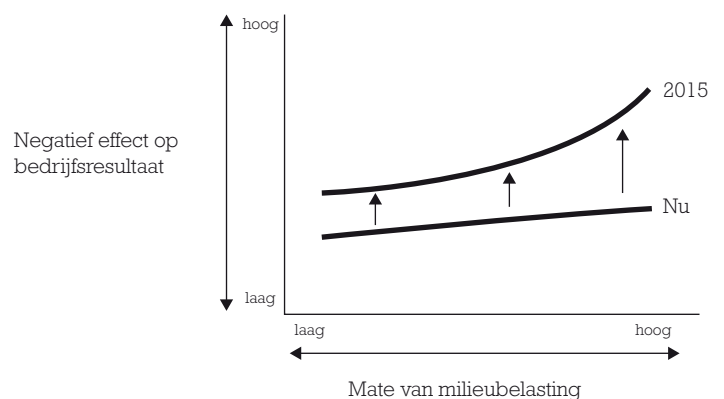
Een verregaande vorm van automatisering kan worden bereikt door industriële robots in het productieproces te integreren. Door gebruik van geavanceerde technieken kunnen robots vele handelingen van mensen overnemen, wat voor grote besparingen op loonkosten kan zorgen. Behalve in traditionele sectoren als de automotive en metaal worden industriële robots door hun veelzijdigheid ook steeds vaker buiten de industrie ingezet, bijvoorbeeld in de logistiek. Niet-industriële robots worden bijvoorbeeld in de zorg ingezet. Robots worden steeds intelligenter en zijn steeds vaker geschikt voor meer geavanceerde bewerkingen. Werden zij in het verleden vooral 'end-of-line' ingezet, bijvoorbeeld bij de machine-uitname en palletisering van gereed gekomen producten, tegenwoordig kiezen bedrijven vanuit kostenoverwegingen in toenemende mate voor verregaande integratie van industriële robots in het productieproces, door middel van zogenoemde 'end-of-process' toepassingen. De laatste bewerkingen in de procesgang worden bijvoorbeeld geautomatiseerd door robots verspanende bewerkingen of verpakkingsprocessen uit te laten voeren of variabele pakketten van verschillende producten te laten samenstellen. Bijkomend voordeel is dat robots veelal foutlozer, efficiënter, energiezuiniger en hygiënischer werken dan mensen (het laatste is met name aantrekkelijk voor de voedingsmiddelenindustrie). Hoewel de benodigde investeringen voor robotisering voor menig bedrijf nog een hoge drempel vormen, zullen structureel oplopende loonkosten van Nederlandse en buitenlandse arbeidskrachten, in combinatie met een verdere ontwikkeling van hard- en software, de inzet van industriële robots steeds rendabeler maken. Wel is een grotere bekendheid met de toepassingsmogelijkheden van belang om de voordelen van robotisering ten volle te kunnen benutten*.

* De branchevereniging Robotics Association Benelux zet zich daarvoor in.

Binnen het bedrijf levert het terugdringen van energie- en grondstofverbruik directe kostenvoordelen op. Bijvoorbeeld via investeringen in zuiniger productieprocessen of door het slimmer inrichten van het productieproces kan het verlies van kostbare grondstoffen worden verkleind. Vaak kunnen met kleine logistieke aanpassingen in het bedrijfsproces of recycling van afval of oude producten onverwachte kostenbesparingen worden bereikt. Het beperken van uitstoot en afval levert kostenvoordelen op. Zo zijn de heffingen op waterverontreiniging en afvalstoffen de afgelopen jaren fors gestegen, is afvalverwerking duurder geworden en moet voor extra uitstootrechten betaald worden. Bij gebruik van zonnepanelen of een windmolen is het bovendien mogelijk overtollig opgewekte energie tegen een vergoeding aan het net terug te leveren.

Een bedrijf dat het milieu belast ondervindt zowel hogere directe kosten als hogere reputatiekosten of gederfde 'reputatieopbrengsten'. De negatieve effecten van milieubelasting op het bedrijfsresultaat zullen de komende jaren naar verwachting steeds hoger komen te liggen en sneller toenemen naarmate het milieu meer wordt belast (figuur 12). Traditionele energiebronnen worden bovendien steeds duurder en groene innovaties zullen blijven toenemen. Investeringen in duurzaamheid verdienen zichzelf daardoor steeds sneller terug.

Figuur 12 Effect milieubelasting op bedrijfsresultaat, nu en in 2015

Bron: ING Economisch Bureau

2 Industriebranches in vogelvlucht

Voedingsmiddelenindustrie

Voedingsmiddelenproductie relatief stabiel

De recessie gaat niet ongemerkt aan fabrikanten van eet- en drinkwaren voorbij. Ondanks de relatief stabiele vraag naar voeding zien zij productie en omzet dit jaar teruglopen, zij het in veel mindere mate dan bijvoorbeeld producenten van duurzame consumentengoederen. In de supermarkt geven consumenten juist meer uit dan vorig jaar. De hogere uitgaven aan boodschappen komen vooral voort uit verminderd restaurantbezoek. Tegelijkertijd bezuinigen zij op uitgaven in voedselspecialzaken en kopen zij minder A-merken en luxeproducten als kant-en-klaarmaaltijden. Dit zet de marges van voedingsmiddelenfabrikanten onder druk. Hogere voedingsuitgaven in de supermarkt gaan zo gepaard met een sterk negatieve omzetontwikkeling van voedingsproducenten en horecagelegenheden. Zowel prijs- als afzetniveau van voedingsmiddelenfabrikanten laten al sinds begin 2008 een dalende tendens zien (figuur 13). Dalende voedselprijzen en scherpere prijsonderhandelingen met retailers hebben in de tweede helft van 2008 tot lagere afzetprijzen geleid.

Concurrentie supermarkten zet marktrelaties opnieuw onder druk

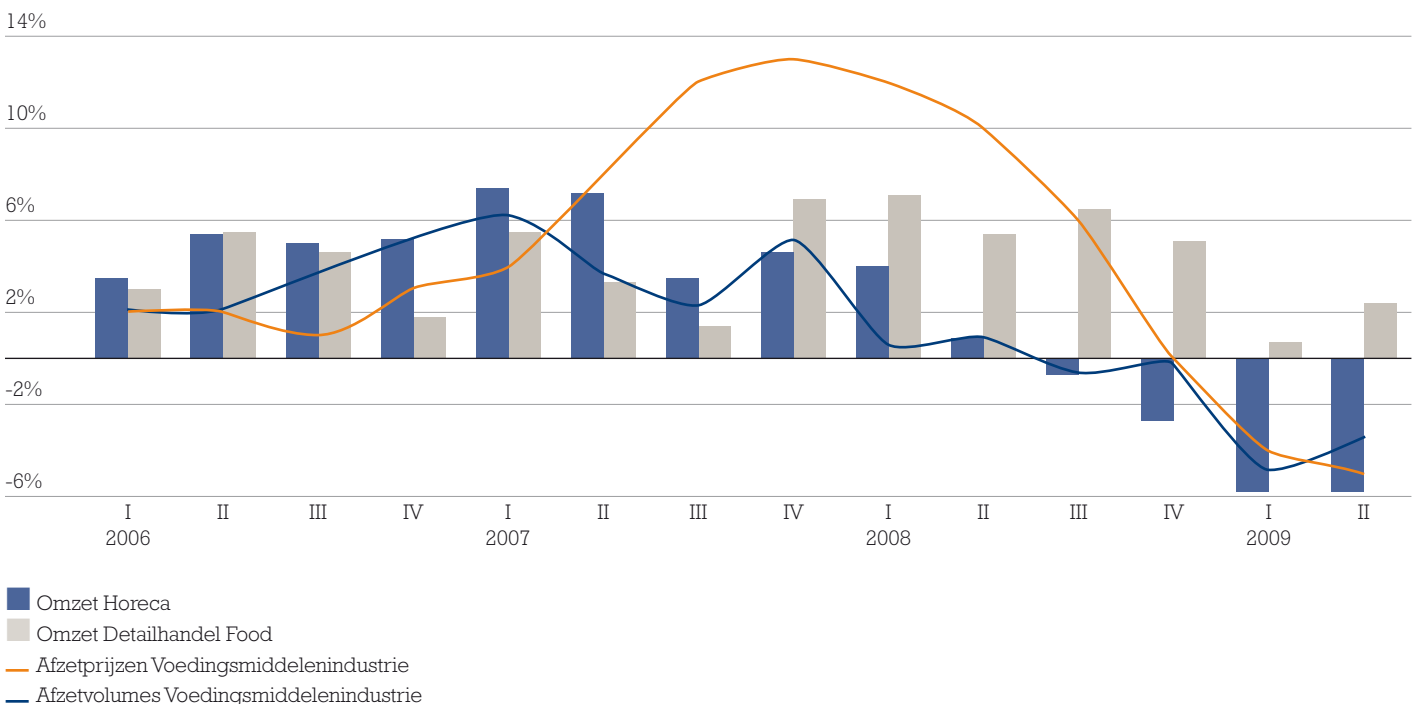
Supermarkten hebben het gevecht om de klant met scherpe promotieacties nieuw leven ingeblazen. Daarnaast snijden zij in hun kosten om lagere prijzen mogelijk

te maken. Belangrijkste wapen hierbij vormt de inkoop. De verscherpte concurrentie onder retailers zet zo de relatie tussen voedingsmiddelenfabrikanten en retailers onder hernieuwde druk, met het vaker vastlopen van onderhandelingen als gevolg. Fabrikanten met flinke schaalgrootte en/of bekende merken hebben meer in de melk te brokkelen dan partijen met een minder omvangrijk of bekend productenpallet. Sterke merken bewijzen zo hun waarde onder deze marktomstandigheden. Retailers kunnen vaak niet buiten A-merken die op een sterke voorkeur van consumenten kunnen rekenen. Tegelijkertijd doen supermarkten er alles aan om consumentenvoorkeuren te beïnvloeden. Productinnovaties en verpakkingen worden door huismerken nagebootst en tegen lagere prijzen prominent in de schappen geplaatst. Producenten van huismerken zijn hierbij gebaat, maar overall gaat het ten koste van de marges in de voedingsmiddelenindustrie.

Productinnovaties in de tang

Voedingsfabrikanten zien zich genoodzaakt nieuwe marktstrategieën te ontwikkelen. Zij bezuinigen steeds vaker op onderzoek gericht op productinnovaties, verkleinen het merkenbestand en intensiveren de branding van de overgebleven producten. Dit jaar hebben bijna een kwart minder innovaties de schappen van de supermarkt bereikt. Vooral grotere innovaties met meer productvarianten blijken meer kans van slagen te hebben. Supermarkten letten op de kosten en investeren vooral in acties gericht op bekende

Figuur 13 Marktontwikkeling voedingsmiddelenindustrie, horeca en voedingswinkels

Bron: CBS

producten en huismerken. Productinnovaties blijven echter van belang voor de lange termijn winstgevendheid van fabrikanten. Met minder middelen is het van groot belang om consumentenvoorkeuren te onderzoeken en productontwikkeling te focussen op innovaties met het grootste marktpotentieel.

Foodservice groothandels zorgen voor prijsdruk

Fabrikanten van A-merken moeten, naast de al bestaande grote inkoopmacht van retailers, rekening houden met een toenemende inkoop samenwerking tussen foodservice groothandels die de horeca, cateringbedrijven en pompshops als klant hebben. Bovendien zal binnen de foodservice het aandeel private label-producten in rap tempo groeien. Fabrikanten van A-merken zullen rekening moeten houden met dergelijke scenario's en daar een antwoord op moeten formuleren. Het opzetten van een eigen retailkanaal is een mogelijkheid. Dit vergt echter een forse investering, terwijl de ervaringen op dit vlak nog niet tot de verbeelding spreken. Een aantal andere wegen is, eventueel tegelijkertijd, te bewandelen:

- schaalvergroting of samenwerking binnen de industrie; in ieder geval in theorie zouden grotere marktpartijen of verkoopcombinaties tussen fabrikanten kunnen zorgen voor een sterkere positie richting retailers;

- samenwerking met groothandels of retailers op het gebied van productpresentatie en misschien zelfs shop-in-shop concepten, om de afzet te vergroten;
- een sterkere focus op de consument. Doel moet zijn het eigen product onmisbaar en onvervangbaar te maken voor het gevoel van de consument, waarbij innovaties een zeer prominente plaats blijven innemen.

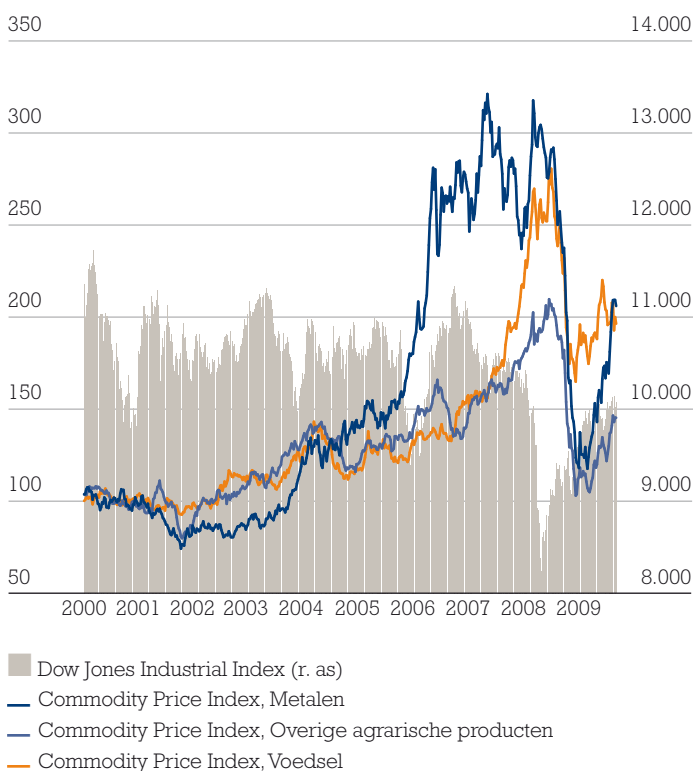
Stijging voedselprijzen bemoeilijkt kostenreducties

De kostenbasis van voedingsmiddelenfabrikanten staat onder druk. De eisen die worden gesteld aan duurzaamheid, voedselveiligheid en -traceerbaarheid nemen alleen maar toe. Verder hebben producenten last van schommelingen in agrarische grondstofprijzen. Na de recordstijging van vorig jaar hebben zij dit jaar kunnen profiteren van de afkoeling van grondstoffenmarkten (figuur 14). Voor de langere termijn zien de vooruitzichten voor voedselprijzen er echter minder gunstig uit. Als we naar de ontwikkeling van grondstoffenprijzen kijken, is het grote verschil tussen de afgelopen jaren en de lange periode ervoor opvallend. Tussen juni 2006 en juni 2008 verdubbelden de voedselprijzen gemeten in dollars (in euro's bedroeg de stijging 63%), terwijl de prijzen van de belangrijkste voedselproducten tot 2006 decennialang niet of nauwelijks zijn gestegen. Gecorrigeerd voor inflatie zijn de voedselprijzen tot 2006 zelfs structureel gedaald. Dit geldt niet alleen voor de laatste 20 of 30 jaar, maar is kenmerkend voor de gehele 20ste eeuw.

Grondstoffenprijzen structureel hoger

Op korte termijn kunnen misoogsten en speculatiegedrag voor een zeer volatiele prijsontwikkeling op grondstoffenmarkten zorgen. Dit wordt versterkt door traditionele exportlanden die bij hogere prijzen de binnenlandse voedselvoorziening veilig willen stellen en de uitvoer beperken of belasten. Maar ook op langere termijn lijken de wereldwijde voedselprijzen alleen maar verder te stijgen. De wereldbevolking en het gemiddelde inkomen nemen de komende jaren toe. De inhaalslag die opkomende economieën maken is nog niet ten einde, wat een groeiende vraag naar voedingsmiddelen tot gevolg heeft. Stijgende inkomens gaan gepaard met een groeiende behoefte aan proteïne-rijk voedsel, zoals vlees en melkproducten. Dit zorgt voor een grotere vraag naar graangewassen die als grondstof voor veevoer dienen. Bovendien stijgt met een olopemde olieprijs het gebruik van voedingsgrondstoffen voor de productie van bio-brandstoffen. De groei van de wereldvoedselproductie wordt tegelijkertijd bemoeilijkt door schaarse productiemiddelen en hogere eisen rond CO₂-emissies. Hoewel de voedselprijzen bij normale oogsten onder de recordniveaus van 2008 blijven, zullen zij de komende decennia naar verwachting structureel hoger liggen dan in de afgelopen decennia. Dit stelt voedingsmiddelenfabrikanten voor nieuwe uitdagingen bij het beheersen van de kostenontwikkeling.

Figuur 14 Ontwikkeling index voedselprijzen en Dow Jones Industrial index

Bron: Ecwin

Chemische industrie

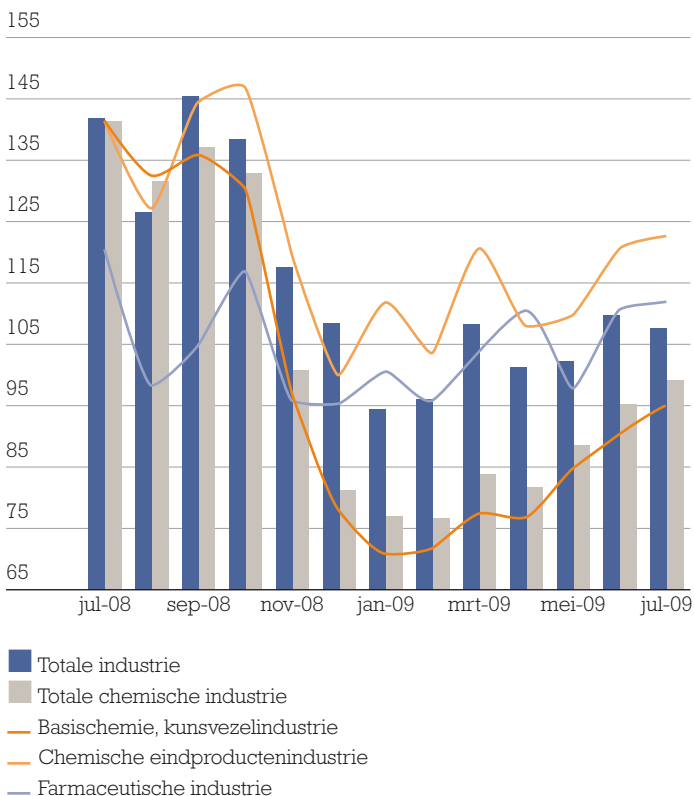
Chemie voorop in herstel

De chemische industrie behoort tot de meest vroegcyclische en conjunctuurgevoelige industriebranches. Vraaguitval en daarmee gepaard gaande voorraadbouw zijn dan ook relatief vroeg en hard aangekomen (figuur 15). Het dieptepunt is de branche al in december gepasseerd. In de eerste helft van 2009 is de totale chemische productie vervolgens met 34% toegenomen. Dit neemt niet weg dat er nog een lange weg te gaan is tot van een volledig herstel kan worden gesproken. Het productieniveau ligt nog altijd 8% lager dan een jaar geleden. Inmiddels zijn de voorraden weer krap, waardoor de productie zich in de tweede helft van 2009 verder zal herstellen. Een toenemend aantal bedrijven krijgt meer nieuwe orders binnen. Van alle industriebranches kent de chemie de sterkste opleving in orderontvangsten. Twee op de vijf ondernemers verwacht tussen september en december een verdere toename van de orderontvangsten. Slechts 4% ziet de orders nog teruglopen.

Basisproducten in dal, geneesmiddelen stabiel

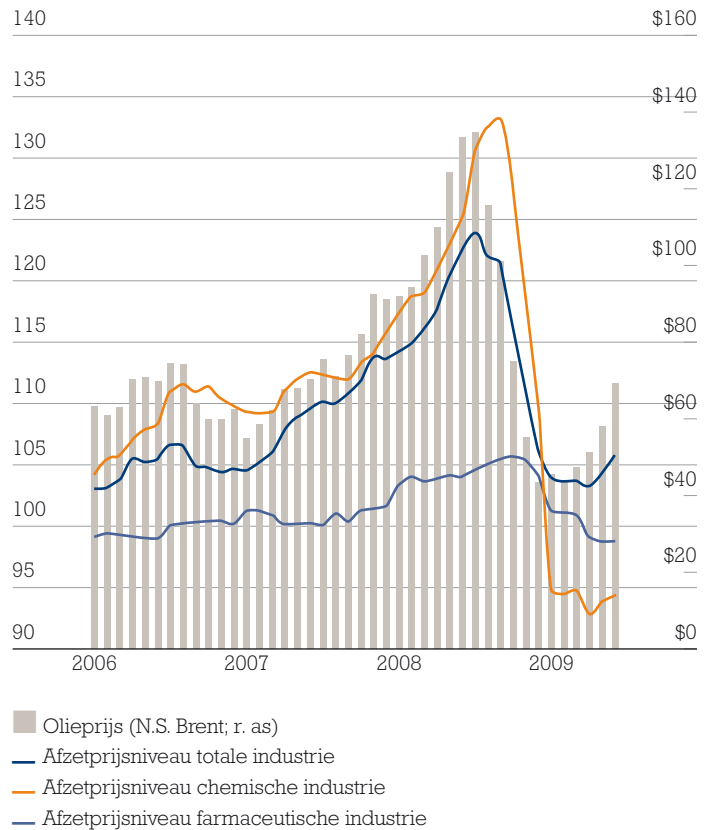
Wel laat de sector een zeer divers beeld zien. Bedrijven die voornamelijk basisproducten voortbrengen – de overgrote

Figuur 15 Ontwikkeling omzetniveau industrie en deelsectoren chemie (2005 = 100)

Bron: CBS

Figuur 16 Ontwikkeling olieprijs en afzetprijzen chemische industrie (2005 = 100)

Bron: CBS

meerderheid binnen de chemie – kregen eerst te kampen met een acute uitval van orders, waardoor zij de productie sneller hebben moeten terugbrengen dan fabrikanten van eindproducten. Nu industriële klanten verbeterde afzetmogelijkheden beginnen te zien, zorgen zij er eerst voor dat de benodigde grondstoffen en halffabricaten voldoende voorradig zijn. De vraag naar chemische basisproducten loopt daardoor ook voorop in het herstel en laat binnen de chemie de sterkste opleving zien.

De farmaceutische industrie profiteert van een stabiele basisvraag naar geneesmiddelen. Het gebruik van geneesmiddelen neemt alleen maar toe door kortere ziekenhuisopnamen en een vergrijzende bevolking. Het verhoogde risico op infectieziekten en epidemieën zoals de Mexicaanse griep levert farmaceuten bovendien extra opdrachten op.

Olie zorgt voor prijsimpuls

Terwijl dure olie in 2008 de kosten van chemische bedrijven opjoeg, heeft de prijsdaling van ruwe olie dit jaar een ongekend sterke verlaging van afzetprijzen mogelijk gemaakt. Vooral de omvangrijke petrochemische industrie heeft hier baat bij. Bedrijven in deze bedrijfstak zijn voor de chemi-

sche verwerking van aardoliefracties direct afhankelijk van de aardolie-industrie die prijzen van ruwe olie deels doorberekent aan afnemers. De afhankelijkheid van olie vergroot de volatiliteit van afzetprijzen, zowel naar boven als naar beneden. Zo zijn de afzetprijzen in de eerste jaarhelft met 22% gedaald ten opzichte van dezelfde periode een jaar eerder. Het industriegemiddelde lag op "slechts" -11,5%, terwijl ruwe olie nog niet half zoveel kostte als een jaar eerder (figuur 16). Wanneer bedrijven zich genoodzaakt zien de recente stijging van de olieprijs te vertalen in hogere afzetprijzen, kan deze het herstel van de chemische industrie temperen. Verhogen zij hun prijzen niet, dan nemen de toch al dunne winstmarges nog verder af. De afzetprijzen liggen echter nog steeds op het niveau van najaar 2004. Enige ruimte voor prijsherstel is er daarom wel.

Aanhoudende prijsdruk farma...

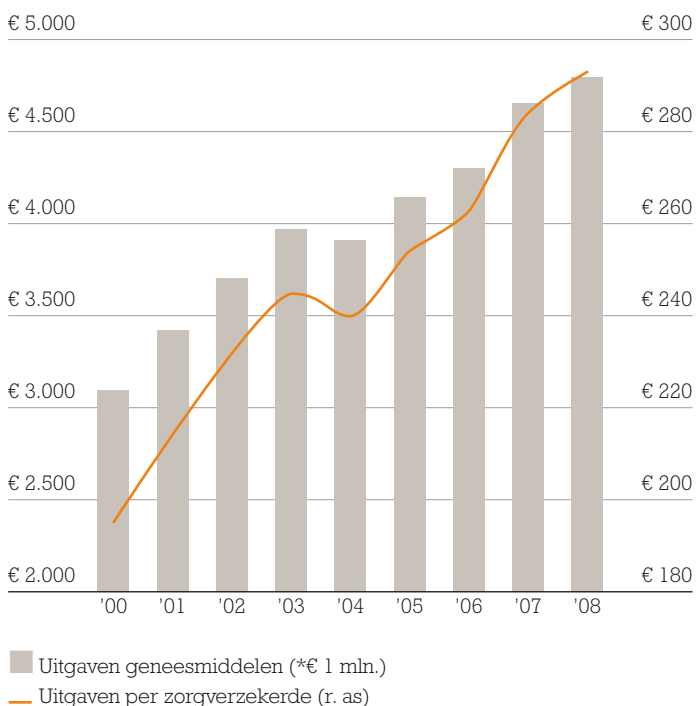
Niet alleen de basischemie heeft met lagere afzetprijzen te kampen. In de farmaceutische industrie staan de prijzen structureel onder druk. Nederlandse zorgverzekeraars hebben in aanvulling op een gezamenlijk preferentiebeleid dat een aantal al vanaf 2005 voert, een individueel preferentiebeleid opgezet dat een ware prijzenslag tussen generieke fabrikanten ontketend heeft. De prijzen van de belangrijkste generieke geneesmiddelen daalden met gemiddeld 85% en liggen nu ver onder het Europese niveau. Bij veel geneesmiddelen die niet onder deze maatregel vallen, leidde een

periodieke aanscherping van de Wet Geneesmiddelenprijzen tot lagere prijzen. De prijsmaatregelen hebben overigens niet kunnen voorkomen dat de geneesmiddelenuitgaven in Nederland de laatste 5 jaar met gemiddeld 4% zijn gestegen (figuur 17).

...voedt consolidatie

Ook internationaal neemt de prijsdruk voor farmaceuten toe. Zo krijgt in de VS volgens berekeningen van medische technologieproducent IMS 45% van de merkgeneesmiddelen de komende vijf jaar concurrentie van goedkope generieke middelen. Door de afloop van patenten op specialités en toenemende belangstelling voor generieke varianten zien fabrikanten zich genoodzaakt drastisch in de kosten te snijden. Daarnaast zoeken farmaceuten mogelijkheden om de distributieketen te verkorten door bijvoorbeeld via één landelijke groothandel, één landelijk werkende apotheek of waar mogelijk direct zelf medicijnen te leveren (al dan niet via internet). Tot slot bundelen vooral de grote (wereld) spelers in de farmaceutische industrie steeds vaker hun krachten en nemen zij bedrijven uit de biotechnologie over om de kosten in de hand te houden en sterker te staan in de kostbare en tijdrovende zoektocht naar nieuwe "blockbusters".

Figuur 17 Uitgaven geneesmiddelen bij openbare apotheken

Bron: Stichting Farmaceutische Kengetallen (SFK)

Oorzaken stijging medicijnuitgaven:

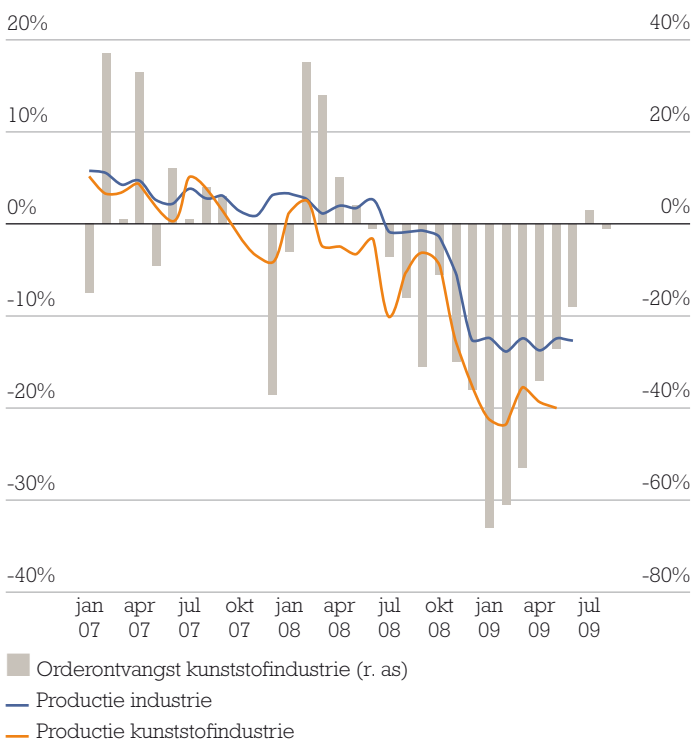
1. Vergrijzing, ontgroening en bevolkingsgroei: in 2020 ligt het aantal 65-plussers in Nederland 30% hoger dan in 2010, terwijl het aantal personen van onder de twintig dan 5% lager zal liggen. De gemiddelde geneesmiddelenuitgaven voor een 60-plusser is in Nederland € 800 per jaar. Voor mensen onder de 60 is dit "slechts" € 170.
2. Toenemend geneesmiddelengebruik: In Nederland is in 2008 2,6% meer aan medicijnen uitgegeven dan op grond van de vergrijzing en de bevolkingsgroei mocht worden verwacht. Structureel zorgt de toenemende zelfmedicatie en zorgverlening aan huis voor een groeiend medicijngebruik. Internationaal neemt door de toenemende welvaart – in het bijzonder in opkomende economieën – de vraag naar medicijnen ook structureel toe.
3. Toename dure geneesmiddelen: de uitgaven aan dure geneesmiddelen – waarvan de kosten per voorschrift meer dan € 500 bedragen – in Nederland namen in 2008 met € 135 miljoen toe van € 704 miljoen in 2007 tot € 839 miljoen in 2008. Dit is een plus van 20%.
4. Regelgeving: aanpassingen in medicijnvergoedingen kunnen substantiële invloed uitoefenen op de vraag naar medicijnen. Zo zijn de Nederlandse geneesmiddelenuitgaven in 2008 alleen al met € 73 miljoen toegenomen doordat anticonceptiva weer voor alle vrouwen tot het wettelijk verzekerde pakket vielen.

Kunststof- en rubberindustrie

Kunststofproductie blijft achter

Kunststofproducenten hebben tot nu toe nog meer last van de economische neergang dan de industrie gemiddeld (figuur 18). Oplopende grondstofprijzen en tegenvallende bestellingen van grote afnemers hebben de bedrijfsresultaten in toenemende mate onder druk gezet. Ingrijpende kostenmaatregelen zijn bij de meeste bedrijven noodzakelijk gebleken. Goed nieuws is dat de negatieve spiraal van toenemende overcapaciteit is doorbroken. Net als in de meeste andere branches is de bezettingsgraad in de kunststofindustrie na het eerste kwartaal iets verbeterd. De orderportefeuilles zijn nog steeds niet goed gevuld, maar de neergang lijkt gekeerd. Ook al wijst dit niet op een sterk aantrekkende activiteit, het betekent wel een spectaculaire verbetering ten opzichte van het begin van het jaar. Daarnaast heeft de kunststofindustrie net als andere branches de voorraden drastisch teruggebracht. Dit biedt de komende maanden mogelijkheden voor ophoging van het productieniveau. En hoewel er nog een lange weg naar volledig herstel te gaan is, vormt de gemiddelde maand-op-maand omzetgroei van 4% in het eerste halfjaar van 2009 een gunstig teken aan de wand. Nieuwe bestellingen zullen vooral van de auto-industrie en

Figuur 18 Ontwikkeling orderontvangst en productie kunststofindustrie en totale industriële productie

Bron: CBS

van minder cyclische branches als de levensmiddelen- en medische apparatenindustrie afkomstig zijn. De bouw heeft als grootste afnemer de wind voorlopig nog niet in de zeilen. Tot de tweede helft van 2010 valt van installateurs en bouwbedrijven geen grote toestroom van orders te verwachten. Aangezien ook productiebedrijven en consumenten grote aankopen nog zo lang mogelijk voor zich uitschuiven, verwachten wij dat de productiegroei dit en volgend jaar slechts zeer geleidelijk zal aantrekken.

Innovatie biedt uitkomst

Door de langdurige neergang dreigt de productontwikkeling in de knel te komen. Toch mag de zoektocht naar meer toegevoegde waarde richting klanten niet worden stopgezet. De marktomstandigheden dwingen enerzijds tot het snijden in kosten en anderzijds tot het onderscheiden op basis van kwaliteit. Juist nu sprake is van vraaguitval en prijsdruk moeten belangrijke keuzes gemaakt worden. Terwijl alle overbodige franje wordt weggesneden, moet ontwikkeling van nieuwe productideeën doorgang vinden om sterker uit de crisis te komen. Door activiteiten op het gebied van onderzoek en ontwikkeling te stroomlijnen, scherper in te kopen en waar mogelijk samen te werken met andere partijen, kan vaak nog ruimte voor vernieuwing worden gecreëerd. Naast productvernieuwing blijft grotere efficiency door verdere automatisering en robotisering van het grootste belang in de internationale concurrentieslag. Vanwege lagere prijzen kunnen investeringen in het machinepark momenteel gunstig uitpakken. Bedrijven die nog enig vet op de botten hebben, kunnen hier hun voordeel meedoen.

Sterker, lichter en milieuvriendelijker

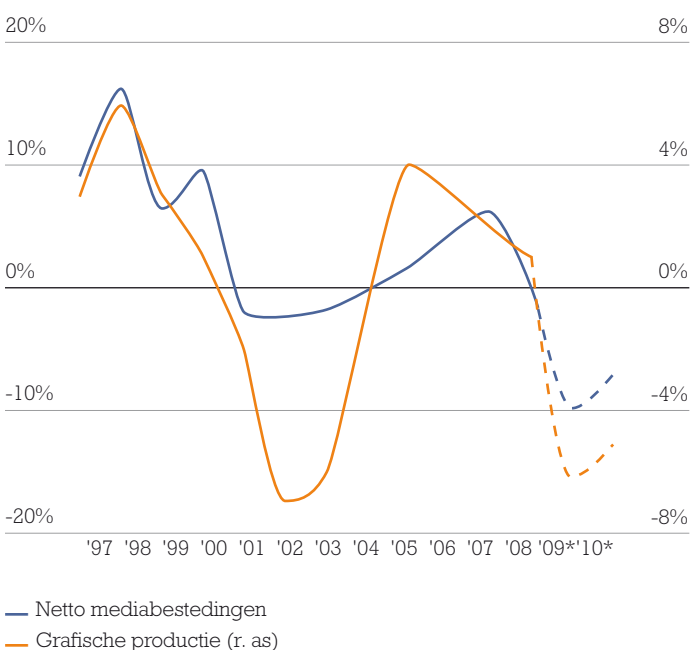
De blijvende aandacht voor lichtere en duurzame producten biedt kansen. Het gebruik van kunststof maakt een veelzijdige vormgeving en een minder zwaar product mogelijk in vergelijking met onderdelen van traditionele materialen als metaal en hout. In transportmiddelen als auto's, trucks en vliegtuigen zorgt een gewichtafname voor minder brandstofgebruik. Zo investeren Nederlandse kunststoffabrikanten met vliegtuigfabrikanten en universiteiten in een onderzoekscentrum dat zich gaat richten op een grootschalige toepassing van nieuwe thermoplastische composieten en in een onderzoeksprogramma voor de toepassing van deze kunststoffen voor de vliegtuigbouw. De materialen met vezelversterkte kunststoffen kunnen sneller worden geproduceerd en zijn minder gevoelig voor schade dan de huidige generatie kunststoffen. Ook behoren lagere productiekosten en minder milieuvervuiling tot de doelstellingen van het onderzoek. Producten en halfabrikaten die met minder olie en minder afval zijn te produceren en te verwerken, blijven aantrekkelijk voor afnemers. Te denken valt aan volledig herbruikbare kunststoffen en de verwerking van afval bij de productie, bijvoorbeeld bij "green plastics" op basis van plantenafval.

Grafische industrie

Commercieel drukwerk in mineur

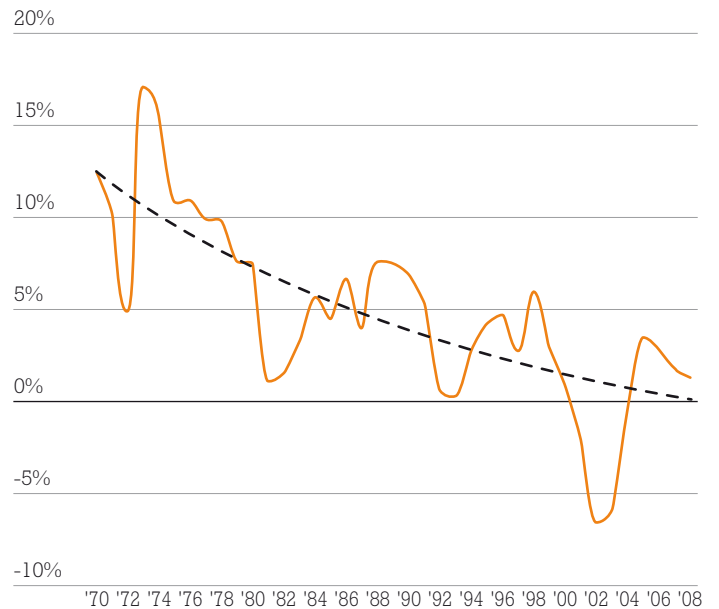
Wie het grafische nieuws volgt zou het niet zeggen, maar de grafische productie valt tot nog toe minder hard terug dan de gemiddelde industriële productie. Wel dreigt de malaise langer aan te houden. Hoewel zij dit jaar minder hard wordt geraakt door de exportkrimp, profiteert de grafische industrie ook minder van het herstel van de wereldhandel. Bovendien hebben grafische bedrijven al vroeg in 2008 met een terugval in de vraag te maken gekregen. Opdrachtgevers bezuinigen dit jaar nog meer op marketing- en reclame-uitgaven, wat tot een afname van commercieel drukwerk leidt. Omdat het overgrote deel van de grafische productie direct en indirect afhankelijk is van media-bestedingen van bedrijven gaat de grafische productie en daarmee de omzet mee naar beneden (figuur 19). Naast de advertentie-inkomsten zien uitgeverij oplages dalen. Vanuit kostenoverwegingen worden bedrijfsperiodieken daarnaast steeds vaker alleen elektronisch uitgegeven. Ook dit werkt direct door op de productie van drukkerijen. De vraag naar verpakkingdrukwerk lijkt beter op peil te blijven. Hoewel de elektronicaverkoop keldert, is de vraag naar levensmiddelen relatief conjunctuurongevoelig. Dit belangrijke verpakkingsegment blijft een relatief stabiele orderstroom genereren.

Figuur 19 Ontwikkeling en raming media-bestedingen en grafische productie

Bron: CBS, Nielsen, *ING Economisch Bureau

Figuur 20 Lange termijn ontwikkeling grafische productie

Bron: CBS

Overcapaciteit nekt investeringsbereidheid

De economische storm raakt de open zenuw van de branche. De inmiddels bijna spreekwoordelijke overcapaciteit is dit jaar snel opgelopen. De productiecapaciteit groeit, mede door efficiëntere machines en digitalisering van media-uitingen, structureel sneller dan de vraag naar drukwerk (figuur 20). De bezettingsgraad lag in juli 7% onder het langjarig gemiddelde. Dit betekent een iets minder sterke terugval dan gemiddeld in de industrie (8%). Een dergelijke onderbenutting van de productiecapaciteit is echter funest voor de investeringsbereidheid van ondernemers. Zij schuiven de vervanging en uitbreiding van het machinepark massaal op de lange baan (figuur 21). Dit terwijl het investeringsniveau al jaren achterblijft bij het industrie-gemiddelde. De teruglopende vraag naar drukpersen heeft menig machinefabrikant dan ook al in de problemen gebracht.

Sanering grafische bedrijven

Grafische bedrijven die de veranderingen in de markt niet kunnen bijbenen en in voorbije jaren geen extra vet op de botten hebben gekregen worden dit jaar het zwaarst getroffen. Door de veelal lage winstmarges van de afgelopen jaren is het voor veel bedrijven alle hens aan dek. De betalingstermijnen zijn opgelopen en veroorzaken liquiditeitsproblemen. De onvermijdelijke sanering heeft grote gevolgen voor de werkgelegenheid. Hoewel het aantal werkzame personen in acht jaar met een derde is gedaald, is de krimp dit jaar al dubbel zo groot als in heel 2008. Een deel van de weggevallen capaciteit wordt overgenomen

Figuur 21 Ontwikkeling bezettingsgraad en investeringen drukkerijen

Bron: CBS, bewerking ING Economisch Bureau

door andere bedrijven of blijft via een doorstart in de markt aanwezig, maar er is ook een deel dat zijn weg naar het buitenland vindt. Een afbouw van de ontstane overcapaciteit is het gevolg. Uiteindelijk zorgt dit proces voor een welkome afname van de prijsdruk. De eerste tekenen van een naderend economisch herstel zijn ook in deze branche zichtbaar. De krimp in de grafische orderportefeuilles heeft het dieptepunt achter zich gelaten. Positief hieraan is dat de overlevers door de beperktere overcapaciteit meer mogelijkheden hebben om verder te groeien. Helaas komt de echte opleving voor veel bedrijven te laat.

Digitalisering biedt ook kansen

Steeds vaker maken grafische bedrijven een duidelijke keuze voor activiteiten waarin zij een bepaalde schaal-grootte bezitten of kunnen realiseren. Naast bedrijven die primair lagere kosten nastreven, zijn er binnen de sector ook steeds meer ondernemers die zich specialiseren op deelsegmenten of op zoek gaan naar aanvullende activiteiten met grotere toegevoegde waarde om full-service te kunnen bieden. De verregaande automatisering en digitalisering bieden daartoe meer mogelijkheden dan voorheen. Vaak gaat het om aan drukwerk gerelateerde activiteiten zoals de pre- en afterpress. Er zijn echter ook steeds meer drukkerijen die branchevreemde activiteiten oppakken, zoals logistieke en multimediale diensten. Hierbij kan

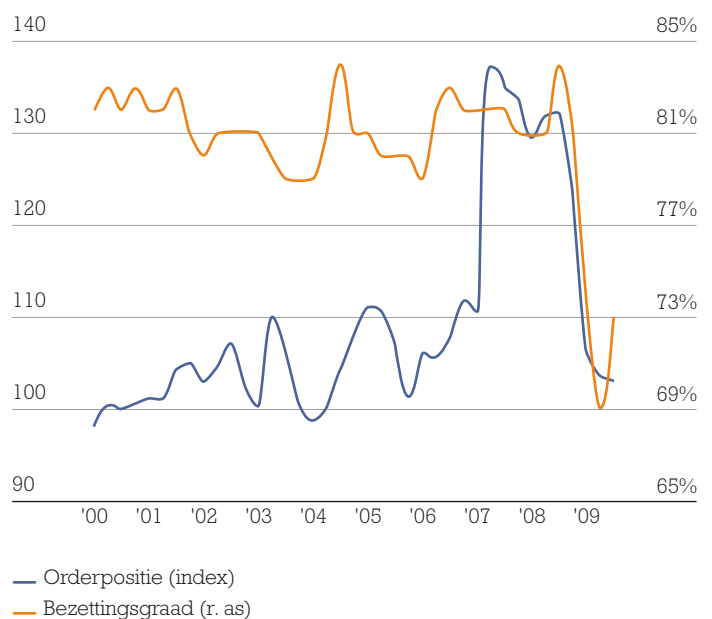
gedacht worden aan het verzorgen van crossmedia producties, het fysiek opslaan van drukwerk, het opzetten van databases, het vormgeven van websites, het adviseren over bedrijfscommunicatie, maar ook aan het personaliseren van drukwerk en printing-on-demand. Door meer grip op de keten te krijgen, komen voor grafische bedrijven extra opdrachten en waar mogelijk hogere marges binnen handbereik. Dit is hard nodig in een tijd waarin de vraag naar drukwerk niet of nauwelijks groeit en de digitale mogelijkheden alleen maar toenemen. Databasemanagement speelt een belangrijke rol als centrale schakel naar de diverse informatiedragers. In aanvulling op een weloverwogen inzet van digitale printsystemen stelt dit de drukker in staat levertijden te verkorten en meer vraag- en persoonsgericht drukwerk te leveren.

Metaalproductenindustrie

Metaalmachines op grote schaal stil gezet

De metaalverwerkende industrie is van hoge toppen naar diepe dalen gegaan. Na een bloeiperiode waarin nauwelijks aan de vraag kon worden voldaan, staat de sector weer met beide benen op de grond. Eindproducenten hebben hun productievolume sinds het uitbreken van de kredietcrisis in recordtempo teruggeschroefd, met vraaguitval in de gehele productieketen als gevolg. In de basismetaalindustrie zijn productie en omzet het sterkst en snelst teruggevallen. Bij vraaguitval zetten metaalverwerkers het mes in inkooporders, omdat bestaande voorraden van basismaterialen

Figuur 22 Ontwikkeling bezettingsgraad en orderpositie metaalproductenindustrie

Bron: CBS

doorgaans relatief ruim zijn om korte levertijden te kunnen waarborgen. Dit heeft geresulteerd in een historische onderbezetting van machines. In driekwart jaar is de bezettingsgraad met 17% gedaald tot nog geen 70% begin 2009 (figuur 22).

Metaalbedrijven hebben bovenal last van vraaguitval vanuit de auto-industrie en de bouw. In de laatste sector houdt de stagnatie naar verwachting nog aan tot in 2010. Slooppremies hebben de autoverkoop internationaal een impuls geven, maar deze vraagstimulering is eindig. De nu nog weifelende consument zal het stokje geleidelijk aan over moeten nemen om de vraag op peil te krijgen. Voor toeleveranciers aan deze branches staat daardoor een onzeker najaar voor de deur. Dit speelt minder bij bedrijven met klanten in minder conjunctuurgevoelige sectoren als de gezondheidszorg en energiesector. Het tweede kwartaal heeft een licht verminderde onderbezetting gebracht. Voorraden zijn afgebouwd en met name opdrachtgevers uit de auto-industrie zijn weer in beweging gekomen. De neergang lijkt gestuit, maar is nog lang niet goed gemaakt.

Toenemende flexibiliteit en efficiëntie

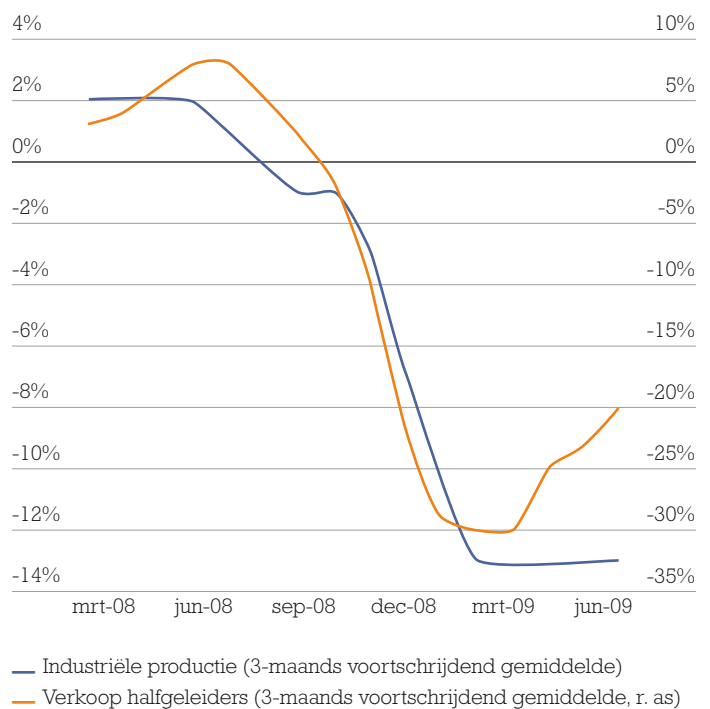
Voor metaalproducenten maakt de teruglopende vraag het creëren van extra toegevoegde waarde richting afnemers, in de vorm van productinnovaties of een betere dienstverlening, nog noodzakelijker dan voorheen. Vanwege afnemende seriegroottes en kortere levertijden is het voor metaalbedrijven de uitdaging om de hoogst mogelijke flexibiliteit, efficiëntie en kwaliteit van producten en dienstverlening te bereiken. Metaalbedrijven maken daarom steeds vaker gebruik van de mogelijkheden die machines bieden tot volautomatisch produceren. Door uitgebreidere programmeermogelijkheden en automatische belading en ontlading kan 24-uur per dag onbemand worden geproduceerd. Aanvullende kostenbeperkingen zijn te behalen via procesintegratie. Aaneengesloten productieruns met geschakelde machines bieden extra tijdswinst bij een strakke planning. De inzet van robots heeft voor plaatbewerking extra toegevoegde waarde bij bepaalde productieprocessen, zoals zwaardere producten en grotere series van complexe producten, waarbij een efficiënte handling van platen benodigd is.

Halfgeleiderindustrie luidt herstel industrie in

In de vroegcyclische chipindustrie zijn al enige tijd optimistische geluiden te horen. Na een diepe val najaar 2008 is de mondiale verkoop van halfgeleiders vier maanden op rij toegenomen (figuur 23). Dit is doorgaans een voorbode van herstel. De crisis is een aantal chipfabrikanten teveel geworden. Het wegvallen van een deel van de overcapaciteit en toegenomen vraag heeft al tot fors stijgende prijzen van chips voor computers en mobiele telefoons geleid. Chipfabrikant Intel heeft zijn omzetprognose naar boven bijgesteld, omdat de vraag naar microprocessoren en chipsets sterker toeneemt dan eerder verwacht. Een andere opsteker voor de industrie komt van TSMC, de grootste

chipmaker ter wereld. Het bedrijf heeft de crisis aangegrepen om grootschalig te investeren in nieuwe machines, waarvan AMSL een deel heeft geleverd.

Figuur 23 Ontwikkeling industriële productie Nederland en wereldwijde verkoop halfgeleiders (jaar-op-jaar)

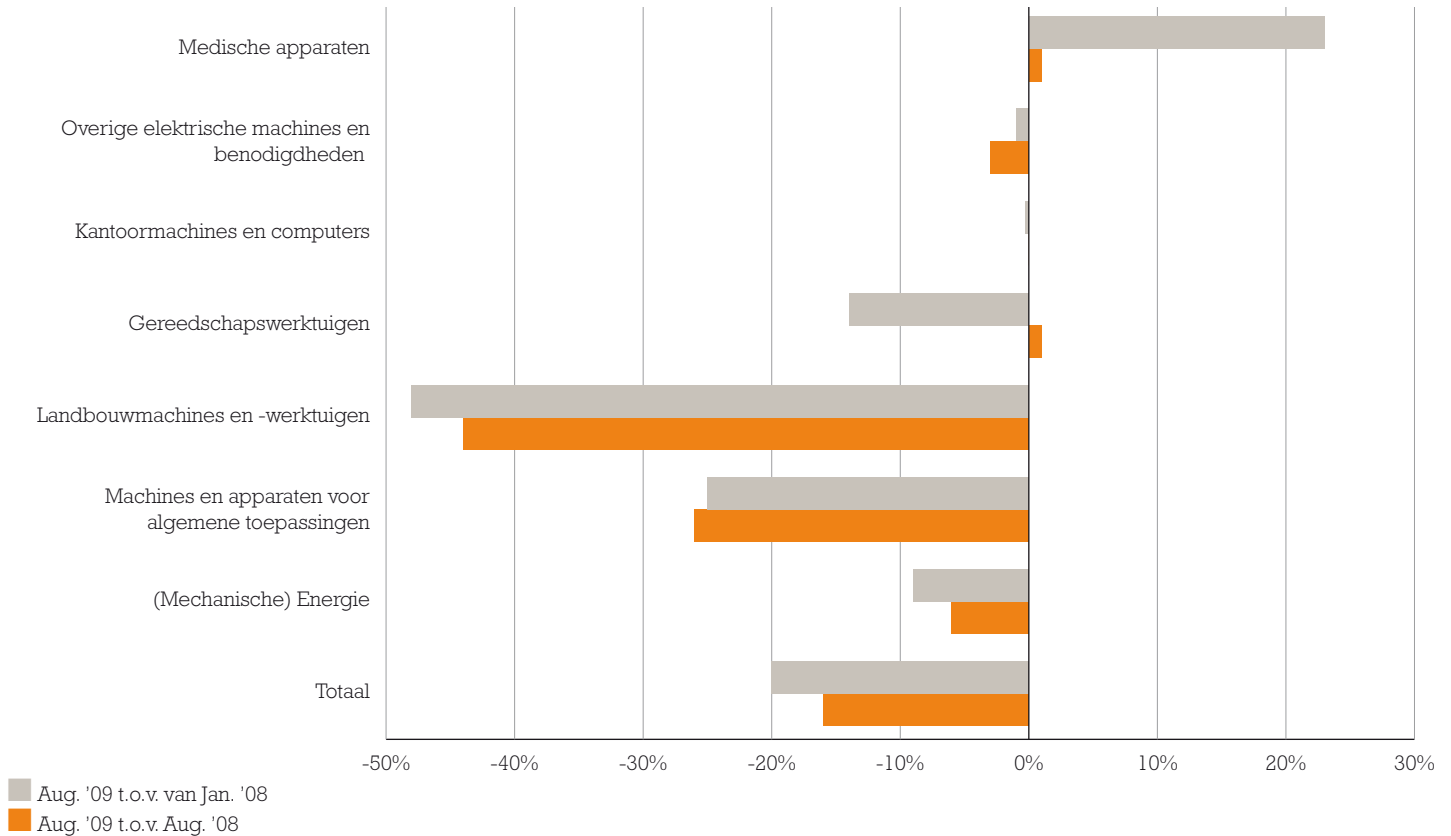
Bron: CBS

Machine-industrie

Orderontwikkeling sterk afhankelijk van klantenbasis

De machine-industrie lijkt het dieptepunt van de crisis te zijn gepasseerd. Orderportefeuilles laten over de gehele linie een lichte verbetering zien, maar de meeste afnemers zullen investeringen in nieuwe machines voorlopig uit blijven stellen. Niet alle machinebouwers hebben de vraag het afgelopen jaar even sterk zien inzakken. De ontwikkeling van de orders is sterk afhankelijk van het type product en de sectoren waarin de afnemers actief zijn. Minder conjunctuurgevoelige sectoren genereren een stabielere orderstroom. Het verschil tussen de verschillende producten en afnemers wordt weerspiegeld door de orderontwikkeling in de diverse deelmarkten. De vraag naar landbouwmachines is in een jaar tijd ingestort, doordat prijzen in veel land- en tuinbouwsegmenten onder extreem neerwaartse druk staan. De marges worden hierdoor flink aangetast en de investeringsruimte voor verdere landbouwmechanisatie

Figuur 24 Ontwikkeling orderposities ten opzichte van 2008 (juli 2000 = 100)

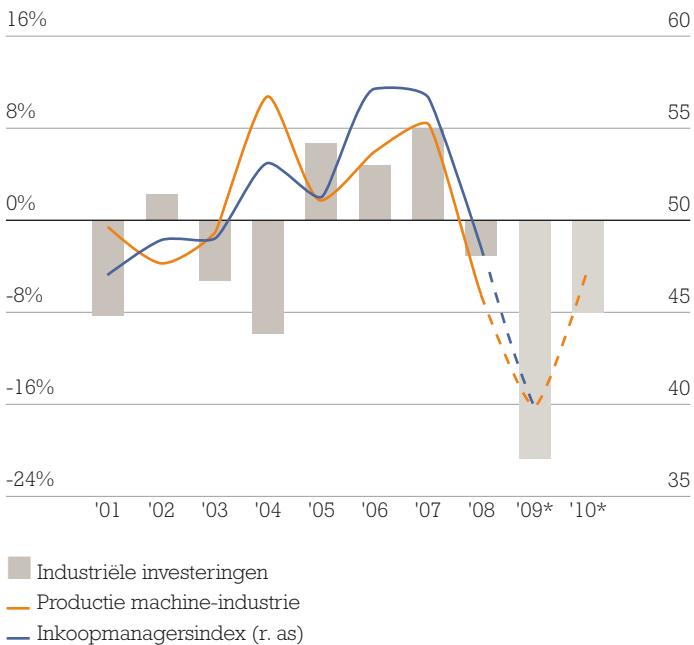
Bron: CBS

beperkt. In dezelfde periode hebben leveranciers van medische apparaten juist iets meer opdrachten binnengekregen (figuur 24). Ook al is in de meeste deelmarkten sprake van vraaguitval en is verbetering nog maar beperkt zichtbaar, er zijn nog steeds klanten te vinden die durven te investeren. Dit zijn veelal afnemers uit minder conjunctuurgevoelige sectoren als de energiesector of de niet-commerciële dienstverlening, zoals ziekenhuizen en scholen. Bedrijven die over voldoende financiële middelen beschikken, profiteren van lagere prijzen. Vanuit de commerciële dienstverlening is de vraag korte tijd teruggevallen, niettemin lag de orderportefeuille van copier- en computerfabrikanten in augustus 2009 weer op het niveau van begin 2008. Uit de ontwikkeling van de orderpositie blijkt alleen de orderpositie van producenten van gereedschapswerktuigen in augustus 2009 iets hoger te liggen dan in augustus 2008. Dit niveau is historisch gezien nog steeds laag, waardoor nog steeds sprake is van onderbezetting.

Lage investeringsbereidheid laat diepe sporen na
 Machinefabrikanten hebben na een bloeiperiode als eerste met de gevolgen van de kredietcrisis te maken gekregen. Al sinds de zomer van 2007, toen de eerste symptomen

van financiële onrust vanuit de VS de oceaan overstaken, krimpt de machineproductie structureel. Na een groeispurt van +27% begin 2007 lijkt de glijvlucht deze zomer met een 'productiegroei' van -21% (jaar-op-jaar) de bodem te hebben bereikt. Veel machinebouwers zijn afhankelijk van industriële en buitenlandse afnemers, waardoor de vraag een zeer cyclisch patroon volgt. Daarbij zijn de orderaanvragen gevoelig voor schommelingen in vertrouwen en kredietmogelijkheden van ondernemers (figuur 25). Wat de laatste twee betreft is herstel in aantocht. Vanwege de weinig positieve economische vooruitzichten en de nog hoge onderbezetting, verwachten wij voor de komende jaren zeker geen hausse aan investeringen. Maar vervangingsinvesteringen zijn op den duur onvermijdelijk en zullen dan ook voor iets meer machineorders zorgen. Aangezien de machine-industrie vooral eindproducten levert profiteert zij op korte termijn minder dan andere branches van een hernieuwde voorraadvorming. Bovendien staan nog relatief veel machines te wachten op kopers. De toenemende buitenlandse vraag biedt wel enige aanknopingspunten. Tweederde van de Nederlandse machines wordt namelijk over de landsgrenzen afgezet.

Figuur 25 Ontwikkeling investeringsniveau, productie machine-industrie en inkoopmanagersindex

Bron: CBS, *raming ING Economisch Bureau

Flexibiliteit en veelzijdigheid gevraagd

De voordelen van een veelzijdig klantenbestand zijn onder de huidige marktomstandigheden evident. Een mix van afnemers uit verschillende sectoren levert een stabielere orderontwikkeling op. Om dit te bereiken wordt van machinefabrikanten flexibiliteit en veelzijdigheid gevraagd. Door klantbehoeften en potentiële groeimarkten goed in kaart te brengen, kunnen meer diverse afnemers worden bereikt. Bestaande technieken zijn bovendien vaak op meerdere manieren inzetbaar. Door optimaal gebruik te maken van bewezen technieken kunnen doorgaans waardevolle nieuwe toepassingen worden ontwikkeld. Ook onderzoek en ontwikkeling blijven daarom van het grootste belang om vernieuwing door te laten gaan en sterker uit de crisis te komen. Zo blijken de zeven Nederlandse bedrijven die het meeste geld in onderzoek en ontwikkeling steken, daar dit jaar nauwelijks op te bezuinigen.

Efficiëntere processing blijft van belang

West-Europese productiebedrijven leggen zich steeds vaker toe op de productie van kleinere series met een korte levertijd. Zij gaan de toegenomen internationale concurrentie aan door flexibel op de vraag vanuit de markt in te springen. Op die manier profiteren toeleveranciers van kortere transporttijden richting Europese OEM-ers ten opzichte van hun Aziatische concurrenten. De vereiste productieflexibiliteit werkt door op de ontwikkeling van machines. Machinefabrikanten streven naar kortere insteltijden en hogere

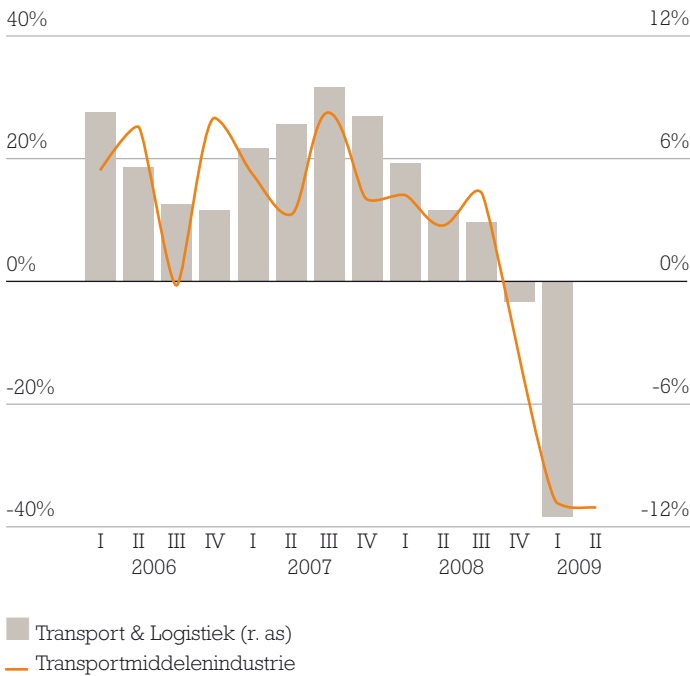
snelheden van machines om de flexibiliteit en efficiëntie van het productieproces te bevorderen. De vereiste productieflexibiliteit werkt door op de ontwikkeling van machines. Machineproducenten anticiperen verder op de vraag naar een minder arbeidsintensieve processing door ook de aansturing van machines zoveel mogelijk te automatiseren. Tot slot dwingen sterk schommelende energie- en grondstofprijzen en strengere milieu-eisen ondernemers na te denken over energiezuinige methoden die input en afval minimaliseren. Deze groeiende behoefte aan een zuiniger en "groener" productieproces kan machinebouwers nieuwe marktkansen bieden.

Transportmiddelenindustrie

Exportherstel beëindigt vraaguitval transportmiddelen

De transportmiddelenindustrie behoort tot de hardst getroffen branches. Het productievolume is in de eerste helft van 2009 met een derde afgenomen ten opzichte van een jaar eerder. Het cyclische karakter van de transport en logistiek zorgt er samen met een spaarzamere consument voor dat de vraag naar transportmiddelen bijna drie keer zo hard is geraakt als de gemiddelde industriële vraag (figuur 26). De verkoop van trucks, trailers en personenauto's heeft dan ook een historische teruggang laten zien. Zowel het vervoer over land, water als door de lucht is ingezakt, met negatieve gevolgen voor de investeringen in nieuw materieel. De truck- en trailerafzet maakt na een eerdere piek een harde landing als gevolg van de economische crisis. Investeringen worden door de hoge kwaliteit van het wagenpark gemakkelijker uitgesteld. Truckregistraties vallen dit jaar in totaal met ongeveer 35% terug. Trailerregistraties naar verwachting zelfs met meer dan 50%. Vergeleken daarbij valt de teruggang in nieuwe registraties van personenauto's met 27% in het eerste halfjaar nog mee. Ten tijde van de hoge vervoersvraag hebben transporteurs met hun bestellingen van trucks en trailers een voorschot genomen op verwachte groei en zijn zij optimistisch geweest in hun trailerbestellingen. Hierdoor is een forse overcapaciteit ontstaan die de vraaguitval in deze deelmarkt heeft versterkt. Grote fabrikanten hebben bovendien op voorraad geproduceerd, wat tot een diepere productiedaling heeft geleid. Rekeninghoudend met de verminderde bedrijvigheid en de kwetsbare financiële positie van veel transporteurs gaan wij er vanuit dat de vraag naar trucks de komende twee jaar onder het gemiddelde van de afgelopen jaren zal blijven. Desondanks is de verwachting dat in 2010 enig herstel intreedt. Zo profiteert de transportsector van een aantrekkelijke export, waarvan de eerste voortekenen al zichtbaar zijn. Op lange termijn geldt dat de productie opnieuw met de goederenstromen zal meegroeien.

Figuur 26 Omzetontwikkeling Transport & Logistiek en transportmiddelenindustrie (jaar-op-jaar)

Bron: CBS

Milieueisen versnellen vernieuwing vrachtwagenpark

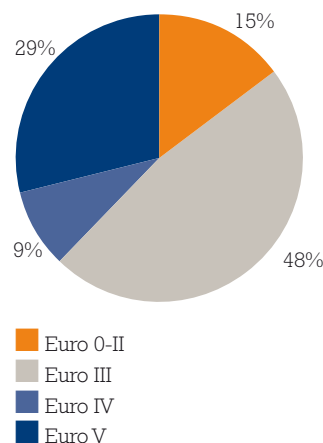
Het wagenpark van transporteurs is de laatste jaren fors gemoderniseerd. Dit komt mede voort uit de steeds strengere milieuwetgeving. Gestimuleerd door de aanscherping van de Europese normen en fiscale stimulering van uitstootbeperking zijn vrachtwagenfabrikanten blijvend op zoek naar technologische vernieuwingen die motoren minder belastend voor het milieu maken. Binnen de Europese Unie wordt de uitstoot van stikstof en koolstofdioxide steeds verder beperkt door middel van de Euronormering. Ook fiscale maatregelen als subsidiëring van roetfilters en zogenoemde Euro V-trucks, de geplande wijziging van het Eurovignet, de Duitse Mauttarieven en de motorrijtuigenbelasting die aan de milieubelasting van de trucks worden gekoppeld zijn een stimulans voor snellere vervanging. Daarnaast stellen opdrachtgevers hogere eisen aan de inhuur van transportdiensten vanuit hun maatschappelijke verantwoordelijkheid en om aan de Europese normen te voldoen. Zo laat Albert Heijn nog slechts Euro V-trucks toe voor de bevoorrading van zijn winkels. Door het hoge tempo van de technologische ontwikkeling veroudert het trekkend materieel economisch gezien sneller. Daar waar trucks voorheen na 7 jaar werden vervangen is nu na 5 of 6 jaar vaak al het moment aangebroken om daartoe over te gaan.

Het positieve hiervan voor truckfabrikanten is dat het niveau van vervangingsinvesteringen in een opgaande conjunctuur weer zal stijgen. Eind 2008 was het deel van het Nederlandse truckpark dat voorzien was van een Euro V-motor met bijna 30% twee keer zo groot als het jaar ervoor. Desondanks is het grootste deel van het wagenpark nog altijd van het type Euro III-trucks of ouder (figuur 27). Deze trucks zullen de komende jaren versneld aan vervanging toe zijn. De normen zullen voorlopig alleen maar verder worden aangescherpt. De verregaande milieueisen blijven zo de nodige ontwikkelingsinspanningen van fabrikanten vergen en tegelijkertijd een impuls aan de orderstroom geven.

Slooppremie gunstig voor autofabrikanten

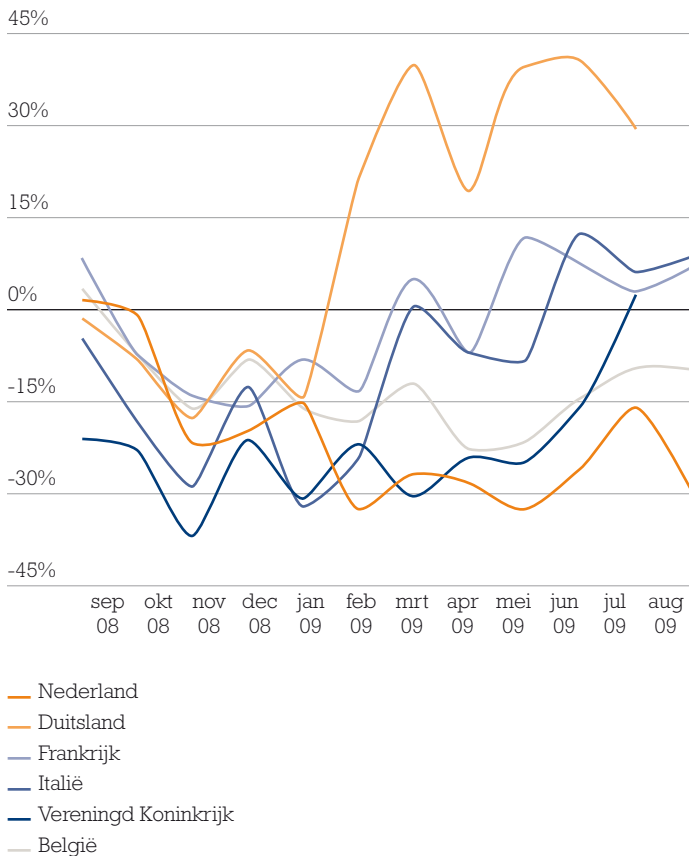
Net als vrachtwagenfabrikanten behoren fabrikanten van personenauto's tot de hardst getroffen industriebedrijven. Consumenten stellen sinds het uitbreken van de crisis de aanschaf van een auto massaal uit. Fabrieken draaiden op lage toeren, als de lopende band niet al helemaal is stilgelegd. Dieptepunt was de aanvraag van faillissementsbescherming door autogigant General Motors begin juni. Sindsdien heeft de autoverkoop in verschillende Europese landen weer de weg omhoog ingeslagen. Veel nationale overheden hebben in de afgelopen maanden getracht de consument te verleiden zijn 'oude' auto in te ruilen voor een nieuwe(re). Al dan niet met renteloze leningen of slooppremies is getracht de autoverkoop nieuw leven in te blazen. Vooral in Duitsland is deze stimulering succesvol gebleken, mede vanwege de premiehoogte die per auto circa twee keer zo hoog is als in andere landen. Maar ook Frankrijk en Italië laten sinds de invoering herstel zien (figuur 28). In Nederland en het Verenigd Koninkrijk, waar de slooppremie eind mei is ingevoerd, is het effect niet zichtbaar. De autoverkoop in ons land vertoont een vergelijkbare ontwikkeling met België, dat geen regeling kent. Uit

Figuur 27 Samenstelling truckpark naar euronorm (per 1 oktober 2008)

Bron: Transport en Logistiek Nederland

Figuur 28 Ontwikkeling nieuwe registraties personenauto's (jaar-op-jaar)

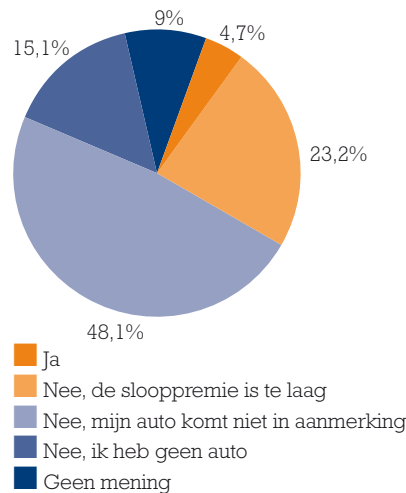

Bron: Ecowin

consumentenonderzoek van ING blijkt dat nog geen 5% van de respondenten eerder een andere auto koopt vanwege de slooppremie (figuur 29). Bovendien blijkt het merendeel van de slooppremies voor een gebruikte auto te worden ingezet. Nederlandse toeleveranciers aan de auto-industrie profiteren echter van de hogere verkopen in het buitenland. Meer dan driekwart van de binnenlandse auto-productie betreft onderdelen die over de grens worden afgezet.

Hoeveel nieuwe vraag naar auto's de slooppremies creëren, valt nog te bezien. Het haalt in ieder geval wel reeds geplande autoaankopen naar voren. Zodoende wordt de pijn voor de sector uitgesmeerd en hoeven bedrijven minder snel voor hun voortbestaan te vrezzen. De minister heeft aangekondigd het beschikbare geldbedrag voor de sloopregeling op te hogen als deze succesvol blijkt. Hoewel de meerderheid van de onder de regeling gekochte auto's een gebruikte is, zijn de vooruitzichten van autofabrikanten en hun toeleveranciers aanzienlijk verbeterd. Internationaal geeft de grotere vraag naar occasions het prijsniveau van gebruikte auto's en daarmee – via hogere inruilwaardes – op termijn ook de verkoop van nieuwe auto's, een impuls.

Figuur 29 Koopt u vanwege de slooppremie eerder een andere auto?

Bron: ING Economisch Bureau

Duurzame auto's nemen grote vlucht

Om mee te gaan met de wensen van de eindgebruiker en de eisen van de wetgever bouwen de autofabrikanten steeds kleinere en milieuvriendelijker auto's. Zo heeft, mede gestimuleerd door belastingvoordelen, de verkoop van kleine auto's en wagens met hybride motoren een grote vlucht genomen. Naar verwachting zal deze trend merkbreed doorzetten. In de categorie met de minste CO₂-uitstoot werden in het eerste halfjaar van 2009 in Nederland 38% meer benzineauto's verkocht dan een jaar eerder. De verkoop van benzineauto's die in de hoogste CO₂-categorie vallen halveerde bijna. De daling van de gemiddelde CO₂-uitstoot door nieuwe auto's bevestigt dit beeld: van 164 gram per kilometer in 2007 naar 157 gram vorig jaar, tot 149 gram bij auto's die dit jaar zijn verkocht. De normen voor toelaatbare CO₂-uitstoot van nieuwe auto's zal tussen 2012 en 2015 gefaseerd worden afgebouwd naar 130 gram per kilometer. Daarnaast moet een verdere beperking van 10 gram per kilometer worden bereikt door het gebruik van milieuvriendelijke banden, zuiniger airconditioning en alternatieve brandstoffen.

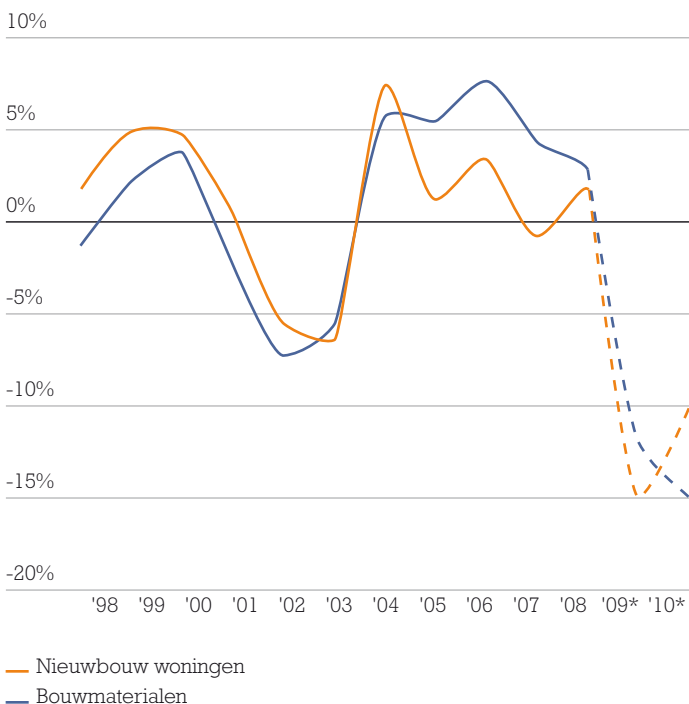
Toeleveranciers in de auto-industrie ondervinden nadelige gevolgen van afnemende auto-omvang, doordat in kleinere auto's gemiddeld minder materiaal en minder geavanceerde onderdelen worden verwerkt. Voor vernieuwende materialen en onderdelen gericht op een verdere verduurzaming van auto's zal er echter steeds vaker plaats zijn.

Bouwmaterialenindustrie

Toeleveranciers bouw achteraan bij herstel

De productie van bouwmaterialen – zoals beton, cement, bakstenen en glas – is in het eerste halfjaar van 2009 meer dan 16% lager uitgekomen dan in dezelfde periode in 2008. De sector liep hiermee vooruit op de ontwikkeling van de bouwproductie die in deze periode met “slechts” 2,6% kromp. Doordat de bouwsector laat de gevolgen van economische ontwikkelingen ondervindt, staat de sector nog een stevige daling van de productie te wachten. Nadat de bouwsector in 2008 nog met 5,8% groeide zorgt de recessie in 2009 voor een afname van de totale productie van naar verwachting 5,7% en in 2010 zelfs voor een krimp van 7,8%. Door een afname van de orders teert de bouwmaterialenindustrie al wel in op zijn voorraden en bereidt zich daarmee voor op een verder doorzettende krimp in de bouwsector. Het ziet er naar uit dat de grootste krimp voor de bouwmaterialenindustrie hierdoor in 2009 plaatsvindt. De bouwmaterialenindustrie bestaat voor het grootste deel uit toeleveranciers van zware bouwmaterialen zoals beton en bakstenen. Vooral deze sectoren krijgen het door de crisis zwaar te verduren vanwege een sterke afname van nieuwbouwprojecten (figuur 30). Wij verwachten dat de productie in de bouwmaterialenindustrie in 2009 en 2010 gezamenlijk met circa 25% afneemt. Toeleveranciers van lichte bouwmaterialen (bijv. isolatiemateriaal en verf) worden over het

Figuur 30 Ontwikkeling productie woningbouw en bouwmaterialen

Bron: CBS, *raming ING Economisch Bureau

algemeen minder hard door de recessie getroffen, doordat de producten ook gebruikt worden bij renovatie en deze markt over het algemeen minder conjunctuurgevoelig is.

Orders nemen het sterkst af vanuit utiliteitsbouw...

Voor het eerst sinds 2003 zullen alle bouwsegmenten in 2009 krimpen. De recessie raakt echter vooral de woningbouw en utiliteitsbouw. De nieuwbouwproductie van bedrijfsruimten en kantoren neemt sterk af doordat bedrijven door de recessie investeringsplannen af- of uitstellen. Alleen de vraag uit de budgetsector (scholen, ziekenhuizen en dergelijke) blijft nog stabiel en het kabinet investeert € 300 miljoen extra in het onderhoud van scholen en ziekenhuizen. Ook halen provincies en gemeenten investeringen naar voren waarvan naast infrastructurele projecten ook veel geïnvesteerd wordt in (o.a. het energiezuiniger maken) overheids- en onderwijsgebouwen. Toch zal de productie in de utiliteitsbouw (inclusief renovatie) in 2009 naar verwachting met ruim 6% afnemen. In 2010 loopt de krimp op tot 11%.

...en de woningbouw...

Daarnaast leiden de onzekere financiële situatie en het lage consumentenvertrouwen tot een verminderde verkoop van nieuwbouwwoningen. Het aantal gereedgekomen woningen zal naar verwachting dalen van 79.000 in 2008 tot 65.000 in 2009. Tussen het moment van aankoop van een nieuwbouwwoning en de uiteindelijke overhandiging van de sleutel ligt een periode van gemiddeld 15 maanden. De op te leveren nieuwbouwwoningen in 2009 zijn dus voor een groot deel eind 2007 en in 2008 verkocht. In 2008 werd 35% minder nieuwbouwwoningen verkocht dan in 2007 en de verwachting is dat dit in 2009 nog verder zal dalen. Naar onze verwachting krimpt de woningbouwproductie (inclusief renovatie en onderhoud) dan ook met 8% in 2009 en met 9% in 2010.

...terwijl grond-, weg- en waterbouw stabiel blijft

In het eerste kwartaal 2009 steeg de omzet in de infrasector met 8,2%. Deze sector die vooral afhankelijk is van de overheidsopdrachten wordt dan ook beperkt geraakt door de recessie. Door de malaise in de burgerlijke- en utiliteitsbouw neemt het aantal opdrachten voor het bouwen woonrijp maken van terreinen wel af. Anderzijds stijgen de investeringen van de centrale overheid in infrastructuur en zijn veel stimuleringsplannen van lagere overheden ook infrastructureel georiënteerd. Voor 2009 en 2010 verwachten wij dat de infrasector met een productiedaling van 1% in beide jaren, in vergelijking met de andere deelsegmenten, de conjuncturele schade beperkt weet te houden. Toeleveranciers aan de infrasector zullen hierdoor met een minder grote vraagafname te maken krijgen.

Fabrikanten slanken af

Beton- en baksteenfabrikanten zijn stevig aan het ingrijpen in de bedrijfsvoering om de crisis het hoofd te kunnen

bieden. Producenten van prefab en betonelementen zijn door de recessie in moeilijkheden gekomen waardoor veel arbeidsplaatsen verdwijnen. Daarnaast worden verschillende bakstenenfabrieken in Nederland gesloten om de teruglopende vraag op te vangen. Steeds meer bedrijven stoten onderdelen af of verminderen het aantal productie-locaties door deze samen te voegen. Dit kan de extra schaalvoordelen opleveren die nodig zijn om te overleven bij de huidige overcapaciteit. Daarnaast zoeken bouwtoeleveranciers steeds vaker toegevoegde waarde in de productie en assemblage van prefab-constructies oftewel kant-en-klaar geproduceerde onderdelen van gebouwen. Gevels en wanden kunnen zo bijvoorbeeld sneller en tegen lagere kosten worden samengesteld.

Structureel krappe woningmarkt gunstig voor bouwmaterialenbranche

Ondanks de huidige vraaguitval naar koopwoningen blijft de vraag naar woonruimte de komende jaren stijgen door een toenemend aantal huishoudens. Jaarlijks komen er circa 50.000 huishoudens in Nederland bij. Door de recessie zal dit aantal tijdelijk lager liggen maar op lange termijn wordt deze afname weer ingehaald. Doordat er steeds meer binnenstedelijk gebouwd wordt neemt het aantal gesloopte woningen toe. Zo werden in 2008 in totaal 22.000 woningen van de markt gehaald. De structurele groei van het aantal huishoudens, de afnemende nieuwbouw en de toename van het aantal sloopwoningen zorgt ervoor dat de woningmarkt op lange termijn krap blijft. Naast deze groei is de toenemende aandacht voor energiezuinige en dus goed geïsoleerde woningen een bron van structurele groei voor fabrikanten van bouw- en in het bijzonder isolatiematerialen.

Disclaimer

De informatie in dit rapport geeft de persoonlijke mening weer van de analist(en) en geen enkel deel van de beloning van de analist(en) was, is, of zal direct of indirect gerelateerd zijn aan het opnemen van specifieke aanbevelingen of meningen in dit rapport. De analisten die aan deze publicatie hebben bijgedragen voldoen allen aan de vereisten zoals gesteld door hun nationale toezichthouders aan de uitoefening van hun vak. Deze publicatie is opgesteld namens ING Bank N.V., gevestigd te Amsterdam en slechts bedoeld ter informatie van haar cliënten. ING Bank N.V. is onderdeel van ING Groep N.V. Deze publicatie is geen beleggingsaanbeveling noch een aanbieding of uitnodiging tot koop of verkoop van enig financieel instrument. Deze publicatie is louter informatief en mag niet worden beschouwd als advies. ING Bank N.V. betreft haar informatie van betrouwbaar geachte bronnen en heeft alle mogelijk zorg betracht om er voor te zorgen dat ten tijde van de publicatie de informatie waarop zij haar visie in dit rapport heeft gebaseerd niet onjuist of misleidend is. ING Bank N.V. geeft geen garantie dat de door haar gebruikte informatie accuraat of compleet is. De informatie in dit rapport kan gewijzigd worden zonder enige vorm van aankondiging. ING Bank N.V. noch één of meer van haar directeuren of werknemers aanvaardt enige aansprakelijkheid voor enig direct of indirect verlies of schade voortkomend uit het gebruik van (de inhoud van) deze publicatie alsmede voor druk- en zetfouten in deze publicatie. Auteursrecht en rechten ter bescherming van gegevensbestanden zijn van toepassing op deze publicatie. Overneming van gegevens uit deze publicatie is toegestaan, mits de bron wordt vermeld. In Nederland is ING Bank N.V. geregistreerd bij en staat onder toezicht van De Nederlandse Bank en de Autoriteit Financiële Markten.

De tekst is afgesloten op 23 september 2009.

**Meer weten?
Kijk op ING.nl**

Bert Woltheus,
sectormanager
Industrie
020 652 37 22

Edse Dantuma,
sectoreconoom
020 563 97 78

